

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1979 — Ч. 10 (226)

Ю. ТАРНАВСЬКИЙ: ПРИМОРСЬКІ ВІРШІ

Д. ГУМЕННА: НЕПОКІРНЕ ПАСМО ВОЛОССЯ

Б. ОЛЕКСАНДРІВ: СІМ ПОЕЗІЙ

Ю. КЛИНОВИЙ: ВЕЛИКИЙ МИР О. ТЕЛІГИ

Б. ЛЕВИЦЬКИЙ: РАДЯНСЬКИЙ МОДЕЛЬ
ПАНУВАННЯ

І. МАЙСТРЕНКО: ГРІЗНІ ПОКАЗНИКИ
ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

А. КАМІНСЬКИЙ: З НАГОДИ ІРАНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ

ІНТЕРВ'Ю З ПАСТОРМ Г. ВІНСОМ

Ю. ЛИТВИН: ПРАВОЗАХИСНИЙ РУХ
НА УКРАЇНІ

"SUČASNIST" — OKTOBER 1979
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

ҐРАТОВАНІ СОНЕТИ

Мюнхен 1977. 120 стор. Обкладинка і портрет автора — Любослава Гуцалюка. Передмова Івана Кошелівця.

Ґратовані сонети — це перша збірка автора. До часу свого останнього ув'язнення Іван Світличний займався літературною критикою і перекладами, зокрема з французької мови.

Книжка упорядкована самим автором. До неї ввійшло 63 сонети і 12 віршів. Збірка написана в ув'язненні й у ній переважають в'язничні мотиви.

Ціна: 4.- дол.

ВАСИЛЬ СТУС

СВІЧА В СВІЧАДІ

Поезії

Мюнхен 1977. 128 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Скульптурний портрет автора — Б. Довганя.

Упорядкування Марка Царинника і Вольфрама Бургардта. Передмова Марка Царинника.

Найбільший розділ у збірці займають "Вірші з в'язниці", до якого ввійшло 65 досі недрукованих поезій, написаних у таборі в 1972-1976 роках. Є також переклади німецьких поетів, зокрема Р. М. Рільке та вибрані вірші зі збірок *Зимові дерева* (збірка була відкинута видавництвом "Радянський письменник" і появилася в Бельгії в 1970 році у видавництві "Література і мистецтво") та *Веселий цвинтар*, яку забрали у В. Стуса під час арешту і з якої автор відтворив 5 поезій з пам'яті.

Ціна: 4.- дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1979

Ч. 10 (226)

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij,

Anschrift für alle:

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ПРИМОРСЬКІ ВІРШІ

Юрій Тарнавський

Море I

Море, витяте з синього паперу,
відстає від обрію, до якого приліплене,
видно під ним водорості, риби, пісок, каміння,
як бруд, який воно, видно, повинне прикрити,
люди, як шпильки з чорними голівками,
встромлені в нього, і не ворухаться,
на його краю, і, трохи віддалена від нього,
немов на те, щоб творити враження тривимірності,
хвиля перекручується і тріскає сухим звуком,
як довгий і тонкий кусок скла в пальцях.

Приморський краєвид з хлопчиком —

(За картиною "Бодєга дель ріохано" в Сантандері)

Суходіл перехиляється вниз одним боком,
рідкий, як вода, і такий, що викликає радість, як море,
віє вітер, розвіває хлопчоче обличчя,
як русяве волосся, трохи задовге,
його очі тримають свій власний колір,
як дві дитячі жмені, кожна по одній, голубу пташку,
і ротом, теж голубим, таким, якими повинні бути найніжніші очі,
він їсть скибку кавуна,
яку досі тримали в папужій клітці.

Морський краєвид I

(Спомин із Кейп-Коду, 1958-ого р.)

Сонце блищить на обрії,
як, в давнину, в певних країнах,
свіжо вимитий, ще мокрий горщик на тині,
на березі, хиткім, ніби збудованім людьми, як тин,
сидить худий, чорний кіт,
і море треться своєю костистою, гнучкою спиною синього
кольору
об його спину,

молоде подружжя сидить побіч, долі, на землі,
і дивляться безпорадно, з опущеними руками, одне на одного,
знаючи, що ніколи не вдіють нічого проти великих чорних
дір у собі,
яких вони досі старалися позбутися, і які помітили вперше, коли
одружилися.

Море II

Суходіл, як тварини в звіринці,
наслідує, за зеленими ґратами трави,
незрозуміле поведження хвиль,
в однім куті, як піна біля скелі,
зібралася дівтора і додає свої усмішки,
приклавши один до одного роти,
ворушиться море тому, що
дівчатка в синіх моряцьких строях прибувають до нього,
щоб тут проводити з батьками вакації,
під його поверхнею видно босі ноги піску,
який прямує туди, де найбільше води,
а довкруги плавають голубі човни, покриті риб'ячою лускою,
замість того, щоб мати весла.

Чоловік купається в морі

(Спомин)

Його стан забирає увесь простір між піском і обрієм,
і обрій, розлитий, як синє чорнило, у воді,
плямить напостійно його стан в найбільше заокруглених місцях,
щоб плисти, він кусає найбільші місця
на своїх пальцях, випещених, наче стан,
з його очей, як бульки з рота,
виходять чорні знаки додавання
і втікають двома рядами до обрію,
йому хочеться кричати, як у кошмарнім сні,
бо його обличчю невиносимо тісно
між безконечними пократкованими картками соняшного світла,
які звисають доземно в воду.

Морський краєвид II

Синій колір моря підпертий дерев'яними сірниками,
які заточуються від своєї білоти, жовті руки,
що виростають просто із очей, простягають
глядачам пісок, що тягнеться, як слина, простягає
море тим, хто не хоче, розбиті полив'яні

горщики, які зайшли слізьми, як очі, в однім
пліснявім кутку води, що ліворуч, видно купку
пилу, підметеного господинею моря з його
перспектив, повіки, обтяті зараз
біля вій, втікають якнайшвидше, парами, від свого
болю, до обр'ю, як довгокрилі, чорні птиці.

Коли на обр'ї підноситься із пароплавів чорний
дим, це значить, що в дану мить десь умирає людина.

Перший день над морем

Прибувають до моря чоловіки
у потягах, що кінчаються, як сни,
коли погойдуються ланцюги їхньої слини,
коли поскрипують пружини їхньої крові,
з валізами ротів, що тріщать від язиків,
з квитками життя в кишенях тіл.

Море вітає їх, беручи їхні руки між свої дві теплі долоні,
пісок підноситься в двох кінцях пляжу, як при усмішці кутики
рота,

і коли приходить ніч, вони лягають спати
побіч дзеркал, теплих, як жінки.

НЕПОКІРНЕ ПАСМО ВОЛОССЯ

(Сторінки з книги «Мрія, що зветься Київ»)

Докія Гуменна

Коли б не вставав у пам'яті образ Бориса Антоненка-Давидовича, то тільки такий: широким і нетерплячим жестом відгортає з високого чола непокірне пасмо гарно укладеного на голові волосся і блискає тонкою, знаючою усмішкою. От і тепер не знайшла я іншого заголовку цим кадрам, — де, коли та як бачила я цю блискучу індивідуальність — як оцей нагорі.

... Вже з перших днів на основному курсі університету (1922) я не тільки ходила на лекції в колосальні аудиторії, але й пильно перечитувала в коридорах усі оголошення, вичитувала, куди запрошували, та ще й з додатком: "вхід вільний". На Володимирській, крім бордового університету, були ще й будинки Академії Наук, то я скоро за тими запрошеннями з вільним вступом знайшла дорогу і ходила, де тільки можна було. Раз навіть полізла на засідання Математичної комісії, — і чого мене туди понесло? Я ж до математики — "ані в зуб ногою". Більше на таке не йшла. Але засідання Археологічної комісії таки відвідувала, нічого не розуміючи в тих черепках, що там так пристрасно обговорювали. Не дуже я тоді щось зрозуміла і в мізинських "пташках". Пам'ятаю, на засіданні було щось із 12 осіб (і я!) і там ці ОРИГІНАЛЬНІ мізинські фігурки демонстрували та обговорювали. Чи уявляла я тоді, яке щастя звалилось мені з неба? Світила-археологи сиділи перед моїми очима! Унікальні знахідки, славетні у світовій археології, — а ти тільки простягни руку!.. Ні, і в голову мені тоді таке не приходило. Але виходила я з тих засідань із почуттям неоясненої повноти, здійснення, — без конкретного "прагматичного" відчуття, мовляв, — от здорово! — як корисно провела час.

Значно більше публіки бувало на засіданнях Літературознавчої комісії. Тут набивалося так багато людей (студентів), що здебільшого доводилось підпирати спиною стіну. Там ото я й

побачила Сергія Єфремова — завжди у вишиваній сорочці із стоячим коміром і зав'язаною при шії китичкою. Сиві вуса, на голові волосся їжачком. Говорив він буденно і пришепелявлював. І хоч це був знаменитий Єфремов, а мене він мало вразив. Але от Андрій Ніковський! Яка вишукана зовнішність! Аполлон у трошки старшому віці. Яка елегантна промовистість! Тоді ж я читала його "Vita puova", і кожне слово видавалося мені перлиною.

Бувала я й на засіданнях, коли виступали М. Рильський, М. Драй-Хмара, О. Бургардт, П. Филипович, М. Зеров. Тоді я не знала, що присутня на виступах "п'ятірнього грона", ніде не було декляровано, що це — неоклясики. Їх поезії були для мене сухі й академічні, алеж я не забувала, що це — Академія Наук.

Грошей на трамвай я не мала, на лекції ходила пішки — вждовж усього Брест-Литовського шосе, через Галицький базар (тоді казали — Жидівський, а пізніше — Євбаз), бульваром Шевченка в тополях, що вгинався саме в тому місці, де товкучка, потім підносився вгору аж до Володимирської. То якось треба було вмудровуватися, щоб і на лекціях в університеті бути, і на засіданнях, та щоб не відбувати два рази цю дорогу. Або голодній бути весь день. Тому я раділа, коли такі прилюдні засідання відбувалися в неділю, вдень. Один такий, перший, я дуже добре пам'ятаю: літературний ранок у Всенародній бібліотеці Академії Наук на бульварі Шевченка 14. Потягло мене туди те, що це ж я побачу живого Павла Тичину, отого самого, що я про його творчість писала Д. Загулові письмову роботу і він її читав перед клясою. (А яка пишна назва: "Революція в інтерпретації П. Тичини"!). В оголошеннях було сказано, що П. Тичина читатиме свою поему "Сковорода". Приходжу зарання — а заля вже повнісінька, через неї перелітає дух загального піднесення. Тичину зустрічали й провозжали з оваціями. А читав він — наче співав. Читав він не всю поему, а лише уривки. Я щось не пам'ятаю, чи була вона в цілості друкована...

Та не тільки Тичину вперше побачила я тоді, а й Тодося Осьмачку. Він читав свої поезії, з яких я збагнула, що ми всі-всі, отак уся заля — пігмеї на тлі якоїсь космічної хмари, з якої грізно дивиться велет. Головне ж, що таким велетнем заявляв сам себе оцей зовсім такий, як і ми, молодий чоловік, чи вірніше — парубійко. Е, це якийсь мегаломан, що позує на геніяльність, — про себе подумала я. Так не було з ким поділитися думками, бо я тут була сама, а всі навколо — незнайомі. І вони гучно вітали нового поета.

... Не зважаючи на сутужність, я старалася не пропустити

нічого з того, що дарував Київ. От мої співмешканки, Мотря й Тамара, вже давно знають про вечірки в клубі УКП раз на тиждень, на Володимирській вулиці, а я на Шулявці й не чула. Пішла й я з ними.

Тоді це було загальне захоплення київського студентства. Маленька залька клубу укапістів була напхана кожен раз. Не сиділи, а стояли, бо й стільців не було. І справді, там було надзвичайно цікаво, аж горіло все всередині кожному, хто там був. Звалися ці вечори "Жива газета". Різні автори читали свої статті, фейлетони на животрепетні теми сьогоднішнього дня. Пам'ятаю імена: Кияниця, Прихно. Але головною атракцією цих "Живих газет" були фейлетони Бориса Антоненка-Давидовича. Дуже дотепні, гострі, сміливі, опозиційні до курсу урядової політики. Він сам артистично їх читав, а публіка дуріла й шаліла від сміху.

Тут же слухачі показували одне одному пальцями шпиків, що прислані сюди для доносів. Один із них, тупуватий на лиці парубок, був із нашого основного курсу. Він не пропускав жадного вечора "Живої газети".

Ну, але це вже не "буржуазний націоналізм", це ж комуністична партія. Головні сили Української комуністичної партії (така їх офіційна була назва) зосереджені в індустріальному центрі, у Дніпропетровську, і складаються з робітництва. Так що все діється легально. І все ж така неймовірна притягальна сила цього клубу когось лякала. Його розігнали. Прихно збожеволів. Що з Кияницею — не знаю. Антоненкові-Давидовичеві пропонували вступити до КП(б)У — він відмовився і залишився безпартійним.

А яке захопливе було видовище, коли перейменовували Київський університет на Інститут народної освіти! Раптом оголошено загальні збори всіх студентів у тій найбільшій 16-ій аудиторії. Авдиторія вже тріщить, нема де сісти. Голова зборів — Барун, поруч неї сидить Качура. Натанзонша, голова студкому, виголошує промову, що от раніше до університету входив медичний факультет, а тепер це окремий Медичний інститут, і нема вже потреби в університеті. Тому студентська громадськість і оці збори ухвалюють перейменувати університет на Інститут народної освіти. Треба тільки піднести руки — і ухвала є.

Е, не так просто!

Перший виступив Григорій Косинка, студент першого чи другого курсу, і сказав, що це перейменування — акт колоніальної політики. Москва, Ленінград мають свої університети, чому не може мати Київ? Це хочуть уже звести нас до статусу глибокої

провінції... — За цим почали виступати й інші студенти, — якщо їх питають про це, виявом чого і є ці збори, то вони глибоко не погоджуються з такою деградацією славетного київського університету із цілим рядом заслужених імен у науці... А найцікавіше виступив Антоненко-Давидович. Всі вже наставили вуха, наступила наелектризована тиша, всі знали гостроту й красномовство цього промовця, його логіку, дотепну сатиру, оцей нетерплячий рух руки, щоб підгорнути з лоба неслухняне пасмо чуприни, тонку усмішку при цьому... Тільки довго говорити йому не довелося, бо відразу встав Качура й відібрав слово, мовляв, ви не наш студент... (Антоненко-Давидович був студентом КІНГ-у,* прийшов на допомогу.)

Як тільки це Качура сказав, почалися свисти, крики, вигуки, вся зібрана маса загула й загорлала. — Хай говорить! Дайте слово! — Створився такий хаос, що взагалі не можна було нічого розібрати. Щось кричав Качура, хтось стягав із подіюму і виводив геть Антоненка-Давидовича, щось у цім гармідері белькотала Барун... Нарешті, знайшли вихід: Барун оголосила, що збори закриваються, всі можуть розходитися. Фактично — зірвані. Так і стали ми студентами ІНО, хоч резолюції на зборах не ухвалено.

... А чистки в інституті йшли одна за однією. Невзабарі перестали бути студентами ті, що їх прізвища були вивішені довжелезним списком на стіні коридору при вході. На першому місці красувалися прізвища Григорія Косинки і Тодося Осьмачки. Одночасно вилетів із КІНГ-у і Борис Антоненко-Давидович...

У відповідь на це другого дня на зовнішніх стінах університету був розвішаний фейлетон під назвою "Вилітаючий балет", де відповідно описано всі події, зв'язані з перейменуванням університету на Інститут народної освіти (ІНО). Казали, що автором фейлетону був Косинка, але мабуть не обійшлося без Антоненка-Давидовича, дуже вже був їдкий. Усім киянам була зрозуміла назва фейлетону: тоді саме з успіхом ішов у опері "Літаючий балет".

... Потроху й помалу входив у мою свідомість інший полюс літературного життя тогочасного Києва, ніж той, де оберталася я. Звичайно, я знала про Косинку й Осьмачку (навіть відомий вислів: "Косинка й Осьмачка — на два кінці ломачка"). Не раз уже бувала

---

* Київський Інститут народного господарства.

на їхніх вечорах, влаштовуваних заходами Академії Наук. Публіка на ці виступи летіла хмарами — і то, власне, задля Косинки. Мав він особливий дар. Читав свої новелі так, як ніхто. Це був справжній духовий бенкет — чути, як Косинка читає свою ще ніде недруковану новелю. Я боялася пропустити хоч одне слово. Новелі були економно малі розміром і становили викінчену цілість. Косинчине читання було вершком майстерности, чудо мистецького читання, магія. Я навіть думаю, що магія Косинчиного читання вища за магію його писання. І де він її взяв? Щось чула я, що брав лекції техніки мистецького читання в Ревуцького. В усякому разі цей парубійко із зухвалою чуприною і зокрема одним непокірним пасмом відразу ввійшов у літературу як викінчений майстер. От тільки шкода, що він своє гарне прізвище — Стрілець — змінив на Косинку.

І ще одна риса. Коли харківський "стиль" — бундючної, пихатої, самовозвеличувальної пози — був найвиразніше, навіть шаржовано, представлений Божком, то київський — Косинкою. Це — глумлива, саркастична посмішка, ще й зухвала. Мовляв, усе бачимо й знаємо, розуміємо, але залишається тільки глумитися з вашої глупоти та ідіотизму. "Папір усе терпить!"

Так от звідки оті глуми й кпини, ось що стало зразком для Косяченка з Жигалком!

Про Марію Галич (з того ж самого кола) я знала, що вона — студентка ІНО на старшому курсі і що вона виступає разом із ними. І що навіть належить до літературної організації, яка зветься МАРС (Майстерня революційного слова). Галич читала свої імпресіоністичні коротесенькі новелетки на півсторінки в душі стефаніківському. А вірніше, це були не новелі, а поезії в прозі, мініатюрки. Запам'яталася одна фраза: "І степ — сонце, і баба — сонце". У цьому ребусі може бути й уся новела. В одному реченні.

Мені здавалося, що вона дуже несеться, а здавалося, може, тому, що вона була короткозора і голову тримала високо та дивилася у далечінь, а не перед себе. Опуклі сірі очі її були завжди замріяні, наче бачать якусь недосяжну тобі візію. Я навіть була з нею знайома, навіть якоюсь фразою була перекинулася. Питає в коридорі: "Чи не бачили ви Н.?" — "Бачила, отак прямо йдіть", — відказую я. — "Просто", — поправляє Галич мою нехарактерну мову, так наче її поставлено на сторожі чистоти й джерельности нашої мови і вона не проминає найменшої нагоди її очистити. Треба сказати, що цим визначалася вся ця група.

Серед них і Борис Антоненко-Давидович, всім відомий майстер дотепного й гострого слова, непристосуванець.

Рафінований Валер'ян Підмогильний ще не випустив тоді "Міста", але перекладав із французької і вважався знавцем літературної мови.

Бачила я на цих вечорах і дуже гарну пару: Євгена Плужника з дружиною Галиною. Ця пара викликала мій подив: які гарні обое, дібрані, щасливі!

Осьмачку на цих вечорах я бачила дуже рідко, лише на його власних виступах.

Всю цю групу, яка з "Ланки" чомусь перейменувалась на МАРС, з деякого часу почали називати попутниками. Це означало, що вони не стоять на офіційній радянській платформі "пожовтневої ери", але карати їх нема за що. Звичайно, треба за ними зорити пильно.

І коли метри з Аспанфуту чи неоклясики просто не звертали уваги на початківський дріб'язок "жовтневої літератури", "Гарт" і "Плуг" креації Еллана-Пилипенка, то це сузір'я, "попутники", одверто висміювали, особливо ж Косинка.

... Час від часу я заходила до редакції газети "Пролетарська правда", до відділу "Сільське життя". Мала там таку роботу: з дописів до редакції витягати екстракт у 3-4 рядки і такий букет витягів з 12-15-х дописів час від часу друкувався в газеті за підписом *Догна*. До цих редакцій заходила я, дуже ніяковіючи й знічуючись, намагаючися своє тут відбути й чимдуж утекти. Що кожна редакція — одночасно й клуб для письменників, я бачила, але так я зле себе почувала, не вміючи в тон експромтом жартувати, що немиле було мені й кількахвилинне перебування в цьому капищі жерців слова.

І от заходжу я раз до редактора "Сільського життя", Качури, із своєю "Догною", а там у кімнаті веселий сміх, гомеричний регіт. І хто ж тут є? Ну, Качура, то Качура, ну, Яків Савченко і Володимир Ярошенко, та ще якийсь початківець, протезе Качурине, Іван Ле, — нехай! Але між ними є й Борис Антоненко-Давидович, і саме в центрі цього веселого настрою всіх співробітників редакції. Він читає вірші початківців, що пудами надходили до редакції і що торбами їх приносили сільські поети. Антоненко-Давидович веде такий відділ, і тепер усі дружно та ідилічно регочуть, насолоджуючися дотепними коментарями Антоненка-Давидовича. Сіль цього в тому: як колись рвалася українська молодь на Січ козакувати, так тепер вона рветься у "літературну Січ". Потім оце все, що я почула, потрапивши під такий тріп до редакції, було надруковане в чудесному його нарисі "Літературне козакування".

Я також насміялася там. Хоч вони всі були ген-ген угорі на літературній драбині, але мені не дали відчути мою незначність. Я впірнула в розкішну мистецьку атмосферу, що її мені так нестерпно бракувало. От якого інтелектуального середовища я

хочу, ось за чим я тужу!

І згадала я, що це ж ті самі персонажі були колись у ворожій позиції, на барикадах 16-ої аудиторії університету. Качура викидав Антоненка-Давидовича з аудиторії за те, що той прийшов боронити університет. А тепер такі дружні! Сидять у одній кімнаті, кожний за своїм столом.

Іван Ле також за окремим столом сидів, але він був якийсь відрубний. Серед цих усіх він тільки один був член комуністичної партії й представляв собою офіційний курс. Говорили, що він робітничого походження, а справжнє прізвище його Мойся. Дійсно, був він необтесаний, але не як робітник, а як дядько-мугиряка, з повільним способом розмови на інтонації, з широким пласким лицем, дуже "полтавським". Він тримався осторонь від цих, може тому, що всі вони були з "підмоченою" біографією. Антоненко-Давидович — колишній укапіст, а тепер безпартійний. Ярошенко й Савченко — "попутники", а він же — чистокровна пролетарська брунька, не обтяжена ніякими минулими плямами. Один тільки Качура умів із ним ладити та навіть із відтінком протегування. Як же, він уже визнаний письменник, а Ле — тільки початківець, якесь там оповідання видрукуване, та й то лише тому, що він — член партії.

Агата Турчинська також була студентка ІНО, але на старшому курсі. Вона сама підійшла до мене раз на хіднику біля університету і без тіні вимушености познайомилася зо мною. Це був у неї такий дар — входити в приятельсько-товариські взаємини з першої хвилини. Так і зо мною... А ось із Галич я знайома вже три роки, і ні слова не промовили, крім отого "прямо", що вона поправила на "просто". А тут — з першої хвилини стали ми товаришками. Пізніше я зрозуміла, чому так.

І якби не ця доскоцько-допитацька Гася, то я ніколи не попала б у таке цікаве товариство, як Михайло Івченко, Юрій Меженко, Антоненко-Давидович. То було раз, що після якоїсь літературної вечірки нас (себто Гасю й мене вже разом із нею) запросив до себе Івченко. Тоді я побачила й Людмилу Коваленко, дуже гарну, молоду, пухнасту молодицю. Я не знала тоді, що вона — письменниця. Івченко був також красень, із плеканою каштановою бородою і дуже синіми очима. Хоч гостей почастували бідним чаєм, але винагородили духовим бенкетом. Вечір цей згадується мені, як фоерверк цікавих розмов, дотепів, сміху... А особливо запам'ятався тонкий дотеп Антоненка-Давидовича.

Говорили про недобудований будинок Академії Наук на Володимирській. Більшовики не поспішають із будівництвом, а

особливо в Києві, призначеному на провінційне животіння, — так мережилась розмова. Ця недокінчена будова починає вже заростати травом, ось який уже рік революції. Антоненко-Давидович зауважив: "Так же й сказано в 'Інтернаціоналі'" ... — І проспівав бравурно-швидко: "Ве-єсь мир насильям ми разрушим до основанья..." А тоді ну-удно-пренудно, тихо й розтягнуто, по-ма-а-алу: "а-а-а за-те-ем..." Коли то те "затем" буде? Важливо зруйнувати насильством увесь світ...

Говорили й про творчі проблеми, про композицію твору... Чомусь таки Антоненка-Давидовича думки запам'яталися, вони мені потім були дороговказом. Він тоді був прославлений своїми нарисами "Літературне козакування", "Землею українською". То ось як він висловився:

— Нариси — найлегша річ! "Семечки"! (себто однаково, що лузати насіння. Д.Г.). Штука — написати роман. Для роману найголовніше це *ідея*. Як є ідея твору, тоді все додасться.

Це одним-однісінький раз потрапила я в коло рафінованих письменників, у ту атмосферу, що за нею побивалася...

Одного разу ранньою весною 1927-ого року потягла мене Агата Турчинська на якісь збори, на другому поверсі Дому профспілок, на Володимирській. Вона сама толком не знала, що то за збори, але там мають бути літератори. А то були не просто собі щоденні сходи, а установчі збори Місцевого комітету письменників. Цей Комітет був лише відгалуження Спілки поліграфістів, тим що продукція письменників була пов'язана з друком. Письменники *мали* належати до якоїсь профспілки, от їх і притулили до поліграфістів. Мета була далекосяжніша, ніж видно було звичайній людині простим оком. А вже найменше розуміла те я.

Головою цих зборів і організаційного комітету був Антоненко-Давидович. От у перерві він до мене підходить і питає, чому це я досі не подала заяви про вступ до МК письменників? — А можна? Хіба мене приймуть? — здивовано питаю, сама ж думаю: "Що я таке написала?" — Подайте!

Я була неймовірно улещена такою увагою до мене, бо це ж було рівнозначно визнанню мене письменницею. І від кого? Від самого майстра слова, Антоненка-Давидовича! Ото відтоді МК письменників став для мене центром, де точилося організоване життя письменницького колективу, куди я мала право входити не як інтруз, а як повноправний член. Бо в редакції "Пролетарської правди" чи "Життя і революції" або й до Держвидаву заходила я боязко, з почуттям, що я тут — зайве тіло. Зайшла, сказала своє —

і виходь. Звичайно, я там нашттовхувалась на яку пару знайомих облич — але й відразу відчувала на собі їх зарозумілу пиху. "І чого воно отут плутається, оце ніщо, плужанка? Оця невдаха! Це наше, талантів, діло, і ми її не впустимо між себе. Наші жарти, дотепи, глуми — лише для нашого замкненого кола". Я почувала себе скрізь зайвою.

Але в Місцевкомі письменників — тут зовсім інакше. Хай собі пиндючаться, а я буду так само звисока на них дивитися. Я тут такий самий член і можу бути тут, скільки захочу, — спостерігати, сидіти мовчазно і тихо, як і завжди в громаді. Розглядатиму оцих задавак.

І все це завдяки тому фактові, що головою був Антоненко-Давидович, а не якийсь шкідник, з тих, що потім хмарами налетіли до цього колективу.

Особистих зустрічей з Антоненком-Давидовичем я вже не мала. Розгорталися події — наступальний смертоносний буревій з Кремля на Україну. Я тільки зрідка чула: вже Підмогильний виїхав до Харкова, вже Антоненко-Давидович виїхав, вже Галич... Київ — безперспективна провінція, засуджена на животіння, а в Харкові-столиці кипить життя. Борис Тенета (теж член "Ланки") висловив це у такій формі: "Краще живий собака, ніж дохлий лев". Довелось й мені одну зиму перебути в Харкові. Тоді й бачила я здалека часом Антоненка-Давидовича у парі з Іваном Багряним, ходили по вулиці... Вони (всі це знали) земляки, обидва з Охтирки. Але в Києві я вже ніколи не бачила Антоненка-Давидовича.

Проте він до Києва приїздив. Грицько Косяченко якось зустрів мене на вулиці в часи найбільшого розгасання голоду і розповів про свою останню розмову з Антоненком-Давидовичем:

— Виїду! Не можу більше бути на Україні! Не можу дивитися, як московський чобіт топчється по моему народові! Не можу цілувати підшву ката мого народу! Не можу миритися з закритими розподільниками в той час, як село їсть кору і торішне листя! Виїжджаю в Казахстан!

А що з тим його романом, що зветься "СІЧ-МАТИ"? Я про нього знаю тільки тому, що мені казав Юрій Будяк. Брав у Антоненка-Давидовича рукопис читати. У друку ніде ніякої згадки про цей роман я не зустрічала.

СІМ ПОЕЗІЙ

Борис Олександрів

Я зрозумів, що скільки не гукай, —
Ти розучилася літати.

Є. Плужник

Так, ці слова... Яких ще треба слів?
Прохай, благай — не зміниться нічого.
Вже наш осінній вечір догорів
На схилах побережжя кам'яного.

І ось, німа, крадеться темнота...
Це листя, трави, квіти — все проснетесь,
Засяє знов. Та тільки ти не та,
І я не той — хоча і не здається.

Ще вабить золотом, черленим цвітом гай.
Ну, прилети! Ну, врешті вийди з хати!
Ні, пізно вже. Гукай чи не гукай —
Тобі вже не судилося літати.

9. III. 1978

Мій світ

Девізою Бетговена було:
Durch Leiden Freude —
через страждання радість.

Там сонця згаслого чадить захмарний гніт,
Де обрії — у присмерку примарнім.
Мій світ! Якби Ви знали про мій світ,
Барвінок мій на камені цвинтарнім!

Не перейти заказану межу.
Ось тут спинись, де памороззя срібне,
Де справді край. І як Вам розкажу
Про те, що Вам ні трохи не потрібне?

З приготованої до друку збірки «Поворот по сліду».

Як день за днем, понурий і лихий,
Іде, бреде...

Та ніби в сяйві дальнім —
Ось там! Бетговен, велетень глухий,
Вергає грім у розгримі рояльнім!

О, погамай печаль і жаль і гнів
І розпач свій — свою пекельну спрагу!
Терпи, забудь. Бетговен — він умів,
А де ж тобі знайти таку наснагу?

Спадають зорі... Дивний зорецвіт,
Рубіни і топази і аґати...
Мій світ! Якби Ви знали про мій світ!
Але навіщо Вам про нього знати?

16. II. 1977

Бетговен

Коли глухий 56-річний Бетговен, огірчений і осамітнений, умирав — зненацька знялася гроза. Почувши удар грому, композитор рештками сил сів на ліжку, погрозив у небо кулаком і впав мертвий.

З біографії.

Це "для Елізи"* — зверху написав...
Славетний Людвіґу, Еліза не pomoже.
"Через страждання радість". Може, може...
Та скільки радості тієї ти зазнав?

Еліза — це ілюзія. Ти знав.
А дійсність? Ось ти знову компонуеш
Симфонії, яких вже не почувеш.
Жорстоко Бог тебе, о майстре, покарав!

Десь під повікою тремтить скупа сльоза...
Вже п'ятдесят, і шість! — кінець дороги,
Вже бракне віддиху, а тут — перестороги:
Раптова блискавка, раптовий грім, гроза.

---

*Еліза — згодом Тереза Мальфатті — дочка віденського вельможі, з якою Бетговен познайомився в 1810 р. і, не зважаючи на значну різницю віку між ними (18 — 40), хотів одружитися. Цей намір композитора не здійснився. Терезі Мальфатті (згодом фрав фон Дроздік) Бетговен присвятив один з своїх музичних творів, Klavierstück (Bagatelle a-moll), чомусь підписавши його "Für Elise".

Востанне встав. Не встав, а сів ривком
І погрозив у небо кулаком.

25. VI. 1978

*

І. Качуровському

Вже, друже, осінь. Ні, ще не сльота,
Ще у повітрі лагідь промениста,
Ще далечінь бринить, прозора чиста,
Але щедрота сонця вже не та!

Як міниться корона золота
На пишнім клені, сяйно урочиста!
А на калині — кетяги намиста
Осінній вітер пружить і гойда...

Це — час на спогади, на трохи пізній жаль,
Але також це час на мудру втіху.
Все повертається в невпиннім колобігу —
Весна і осінь, радість і печаль,

У сонці зводиться, пливе в обійми дню,
В цей тихий жовтень, сповнений вогню...

6. X. 1978

*

... руки — наче білі птиці.

Ю. Клен

Білі руки — мов крила на тлі голубої емалі.
Білі руки — лілеї, в розквітті, в привіті комусь.
Ти така, як Ізольда, як серцем ясна Ілаялі
Із прочитаних книг. Ти не з наших Марусь і Ганнусь.

Тільки що ж: тії руки, мов лотосу стебла, безвільні.
І дочасна печаль під високими дугами брів.
Хто сказав би тепер, що були ми колись божевільні,
Але спалах погас, мов купальський вогонь догорів?

Тільки спомину-згадки скорботно жаріє жарина.
Білі руки, мов крила, в останнім привіті знялись.
Пропливай, пропливай, каравеле моя лебедина,
Каравеле бажань, що ніколи вповні не збулись!

2. VIII. 1978

Вечірній дзвін

Батькові

Ця нитка — золота, чи срібна, чи проста,
Чи. може, лиш тоненька павутина,
Що з неї — ось — зривається людина
І в ніч, у глиб, у темінь відліта?

Мов краплі з гілки, скапують літа
Кудись туди, де тінь, і тлінь, і глина.
І ледве чутно пісня журавлина,
Мов пізній плач, з підхмар'я доліта.

Яка ж вона непевна і крута,
Життєва путь! Колиска... Домовина.
А поміж ними — цяткою — людина,
Проміткою — чи грішна, чи свята.

Криваве сонце котиться на кін.
Вечірній дзвін. Сумний вечірній дзвін.

9. III. 1979

ПОВІСТЬ ПРО ХАРКІВ

Леонід Лиман

Розділ другий*

1

Анатолій — давній товариш Бориса з університету. Лише вчора він з дороги, стомлений і засмиканий. При першому побаченні Анатолій сказав Борисові: "Під кутом зору сьогоднішніх обставин я змушений зробити висновки не на твою користь. Мій радянський обов'язок змушує порвати з тобою будь-які стосунки... Все скінчено".

"А я гадав, що після твого повороту із Західньої України ми ще більше зблиземся".

"Ленін учив, Борисе, що моральний розклад веде до неохайності в політиці. Наша радянська дійсність не допускає самопливу, вона доведена до стану механізованої централізації. Це зобов'язує індивідууми безпеліційно підкорятися масі. Маса — мірило вартостей, особисте ставиться на службу загальному. А що ти робиш, і що ти є?"

Бориса охопив переляк, якого не можна було виявити. Припущення, що десь там зацікавилися його особою, вдарило, як оцтом. Перший резонанс такого зацікавлення — Анатолієва неприхильність. Слова "моральний розклад" звучать як страшний вирок. Тут не може бути ніякого жарту. Планету, нарешті, треба привести до порядку. Це здійснити може лише пролетаріят, керований своєю залізною ідеологією. Немає нормального суспільного організму. Над усім панує диктатура готових формул. Ось кілька з них: Москва сльозам не вірить; хто не з нами, той проти нас; коли ворог не здається, його знищують; боротьба з правим ухилом, боротьба з лівим ухилом, троцькісти, агентура іноземних розвідок, ворог діє тихою сапою, мерзенні дворушники, вороги народу...

Бориса приголомшила поведінка Анатолія. Щоб якось розрядити атмосферу, хотілося пригадати, як вони ще малими росли разом, всім ділилися, але чи це допоможе? Борис лише

---

*Початок див. "Сучасність" 1979, ч. 9.

сказав: "Я прийшов до тебе із однією метою: попрохати обіцяних записок зразків місцевого західньоукраїнського говору".

"Що ти, здурів? Чи ти дубина? І коли за два-три дні не змотаєш вудок і не виїдеш згідно з потребами держави, то я..., я не знаю, що з тобою зроблю. Це справа не лише твоя чи Марії, це справа інтересів усього радянського народу. Я примушу тебе виїхати".

"Я, Анатолію, вислухав твій товариський наказ. Тим часом не буду тебе турбувати і надалі шануватиму такі твої погляди, хоч вони здаються мені технічно-штучними".

"Як то? Тоді сідай. Мушу перевиховувати і переконувати таких людей".

"Дуже дякую. Ти, Анатолію, зачепив за живе, ти втрутився в такі мої інтимні справи, в які посоромився б втручатися сам товариш Ленін".

"Як? Після того, як ти безсовісно повівся з дівчиною, яка тобі вірила, повівся з її матір'ю як з невартісною істотою, ти ще хочеш мати зі мною спільні інтереси? Таємниць немає! Я вже встиг про все довідатись. Що я хочу? Я борюсь за новий радянський побут, за нову радянську сім'ю, нарешті, коли хочеш знати, — за нову радянську любов".

"Але як можна боротись за міцну і зразкову сім'ю, коли шлюбний розвід у нашій країні коштує лише п'ятдесят карбованців"?

"Алеж свідомість має!"

Борис пішов від Анатолія. Ішов задуманий і стурбований.

2

Софія повна вражень від перших зустрічей з Борисом. Вона навіть не турбується, якої він про неї думки. Який він смішний: часто називає мене новим іменем. Потім чомусь каже, що давно, ще в школі, сорок перший рік здавався йому загадковим і страшним. Забобонне щось чи просто конфлікт людини з космосом. Але як дати раду з усіма цими конспектами: вічно позичай, переписуй, вивчай. Не можна сказати, що Харків — песимістичне місто. Майбутня історія належить виключно великим містам. Софія забувляє фрази, деякі з них вимовляє вголос: "...оловний мотив твору: тяжке життя селян до революції. Андрій Соловейко... Лише революційним шляхом, зі зброєю в руках світовий пролетаріат може здобути владу..." Ах! Скільки не вчитиму, переді мною не ляже рожева перспектива. Наука для мене як жарт чи недоречність, бо я, мабуть, лише вроджена секретарка чи друкарка. Але я можу бути додатком чи частиною чийогось тріумфу... Борис обіцяв прийти, правда, завдяки моїй

настирливості. Чому він не дає своєї адреси і не запрошує до себе? Софія, Вікторія і навіть Офелія — це для нього все те саме... Заходьте. А, добрий вечір! Так, мої співмешканки по цьому гуртожитку розійшлися, але якого чорта і нам марнуватись у цих стінах. О, який ти безпорадний. А по-моєму зовсім не тяжко виробити програму вечора, врахувавши погоду, фінанси, час. Борисе, а чого ти не запрошуєш до себе і не даєш своєї адреси? От бачиш, а я цього і не припускала. І в такому разі я зробила б маленьке чудо: упорядкувала б книжки, конспекти, поставила на столі якісь там квіти. Навіщо? А такий уже обов'язок дівчини, своєрідне шефство. Ах, так ти індивідуаліст!

Борис обережно примощується на лутці велетенського вікна. Ультимативно говорить, що коли Софія не засвоїть останніх лекцій, вони сьогодні нікуди не підуть. Надворі уїдливі, але прозорий і майже непомітний дощ. На затуманених шибках Борис механічно малює беззмстовні конструкції. Погляд з вишини вселяє почуття зверхности і сили. Панорама міста як на долоні. Маршал Ворошилов мав рацію, коли сказав: "Хто сильний у повітрі, той у наш час взагалі сильний". Життя мусить бути грандіозне, для індивідуалізму все менше залишається місця. Але конструктори майбутніх міст у рахунок обіцяного щасливого життя мусять врахувати залишки ідивідуалізму, якими нехтують сучасні міста. Вони побудовані так, що вас можуть контролювати чужі очі. Це, правда, різка і жорстока реакція на капіталістичний світ. Але він ще заплатить за таку розкіш! Культ вимушеного і неофіційного аскетизму. Борис знову почав думати про сутичку з Анатолієм. Зродилося означення: "стан політичного очманіння".

Софія відірвалася від конспектів і запитала: "А що б це значило, Борисе, що в військових школах відбуваються дострокові випуски курсантів бойової і політичної підготовки? Лише темп?"

Софія більше не хоче читати конспектів. Не примушуй мене зубрити ось ці нудні конспекти. Навіщо мене дуриш? І хто ходить на прогулянку опівночі? Вже кілька разів прохала, щоб показав мені Харків. Звичайно, держава витрачає на моє навчання кошти, а хіба тобі тих грошей шкода? "... дійові особи Коцюбинського. Любов до пригнобленого люду і шалена ненависть до гнобителів... Ще залишилося значення творчости і кінець".

... Тихішають звуки міста. Відбряжчали останні трамваї. Запізнілі авта вибігали з провулків і, перетнувши площу, знову зникали в бічних вулицях. Картинна галерія, вулиця Чернишевського, потім автоматична телефонна станція. Площа Дзержинського, збоку медичний інститут і готель "Інтернаціонал".

"Підемо отак прямо. Якраз серединою площі, а потім завернемо на головну алею саду імени Шевченка".

Виноградні грона електролямпа над головами лагідно гойдає

вітер. Золоті дороги і алеї. Це ще не справжня ніч, бо лише п'ять хвилин на першу і ходять люди.

"От бачиш: вже і наш інститут".

Під склом на червоному фоні білі літери: "НКО. Харківський Державний Педагогічний Інститут, м. Харків".

Мовчали. Інколи очі стрічалися з очима. Потім знову якось задоволено і спокійно мовчали. Борис обвів зором те місце, де Тригуб "ловив" дівчат.

"Ти завжди чи тільки сьогодні, Борисе, неохочий до розмови? Добре, але все таки скажи, що собою являє Тригуб. О, ти вже відразу гніваєшся. Що? Що таке? Повтори ще раз. Як нещиро! Ні, це безсоромність. І ти осмілюєшся таку людину боронити? Ні, я нічого не узагальнюю. Безперечно, у нас, Борисе, на подібних керівних посадах відповідальні і заслужені люди з твердим партійним характером. Але Ленін учив, що неохайність у побуті веде до притуплення пильності в політиці. На практиці громадське і приватне життя в них розмежоване, і я мала на увазі останнє. Навіщо розпитую? А щоб остаточно переконатися, що Тригуб — падлюка і нахаба з довгими руками. І дійсно: навіщо я тебе розпитую? Ти, Борисе, маєш рацію: люди прозорі і майже не міняються. Але все ж таки я дівчина, і доводиться пильно реагувати на оточення".

Про таких недобрих і грубих людей, як Тригуб, інколи пишеться в газетах, лише не можна узагальнювати, бо наш народ молодий і прекрасний. Є ще незначні залишки тих, які плентаються в хвості, є дворушники, що підробляються під генеральну лінію партії, що діють тихою сапою. Капіталістичний світ засилає нам диверсантів, шпигунів. Вже давно в Харкові позакривалися консульства. Пильність — священний обов'язок кожного громадянина. На удар відповімо ударом. Наш девіз: бий ворога на його ж території. Наш курс на світову пролетарську революцію.

3

З настирливою вірою Сіровий говорив Борисові:

"Я завжди душитиму суспільних паразитів. Вони знову виростають і то з-поміж нас самих, можливо з таких, як ти, Борисе. Вони захоплюють кращі місця, склади, тягнуть туди своїх знайомих, а тоді уряд змушений боротися з розтратниками, видавати кожному трудову книжку, судити рвачів. Ти думаєш, я так просто, лише виконую партійні директиви? О, ні! Тільки помічу, що це паразит або білоручка, то відразу скомпромітую і з'їм. Ні партбилет, ні посада не врятує. Ми їх обчухруватимемо! Наші прості люди мають міцні плечі, вони все витримують. Ти з

мене інколи смієшся, ти думаєш, що я не маю душі і не все розумію. Так, це правда: мене виховала комнезамівська хата-читальня. Вона мене, батрака Сірового, лише з торбою макухи послала в місто. Я хотів його покинути, повернутися додому. Для міста потрібний інший центр рівноваги, а я його не мав. Тепер ми, напівсліпі, боязко обмацуємо меблі темної кімнати, в яку вкинув нас непідготовленими гураган історії. Але прийде наш день! І ти думаєш, що тоді різні Іванови, які прожили все життя, як канарейки, втримаються перед нами? Я все бачу, Борисе. Коли я їздив додому, то спостерігав, як прості люди ходять під вікнами хлібних магазинів, боячись до них вступити: "Колгоспникам хліба не продаєм". І їх вигонять з магазинів. Або тут, я бачу, що випускників інститутів відряджають у різні Казахстани, а нам присилають чорт знає звідки. Ти мене не нехтував, Борисе, і я, бачиш, з тобою щирий. Мій клас сильний тим, що говорить правду в очі. Ненавидить паразитів! Вони нас обдурили, та ми за плечима чуємо силу. Ти мені, Борисе, багато допоміг, ти мене не бійся, але остерігайся таких, як я. Бо ми як розмахнемось незграбною рукою, то тоді дістається винним і невинним".

4

Замислений Борис не зчувся коли став перед дверима Анатолієвої кімнати. Так он воно що! Де тепер може бути Анатолій, навіть немає інших мешканців кімнати.

... Софія: дивно загадкова дівчина. Ти дай їй адресу, поведи на квартиру, вона буде прибирати мешкання, може нишпорити в записках, книжках, конспектах і навіть може поставити на столі квіти. Невже думає, що я надто довірливий і нерозторопний? ... Ні, Софія може бути провокаторкою. А втім чорт його знає: тепер до всього можуть причепитися. Нарешті провокує на очевидний наклеп: яке мені діло до Тригуба, що я маю з ним спільного? Експерт людських характерів чи що? Все розпитує і розпитує. Або яке Софії діло до дотермінового випуску курсантів військових шкіл? ... Треба щось робити. Тікати, зникнути. Але поки не скінчу і не виголошу своєї праці, ніхто мене не викурить з Харкова. Виходить, що інколи люди безсилі і непорушні, коли їх можна обмотати павутинням. Дівчино з Бердянська, де ти взялася на мою голову? Але навіщо на когось нарікати, коли сам порушив власне правило: ні з ким не знайомитися без потреби. Життя підступне, породжує безліч сумнівів. Життя — як лезо бритви. Що буде, як через легковажність заплутаюся чорт знає як? Можу помилитися, коли не відчеплюся від цієї дівчини; коли зроблю навпаки, то відверну уявну небезпеку, але тоді на совісті буде незаслужена образа Софії, тим більше, що вона нічого не знатиме. А що, як

признатись у сумнівах? Але і тут можлива безліч варіантів.

... "Нарешті, кого я бачу? Б'ю чолом! Твоя відсутність, Анатолію, мене докраю рознервувала. Маю зверхпланову справу. Відчиняй швидше. Не включай репродуктора, бо він тільки заважатиме. Будь ласка, не інтригуй дурницями, навіть не бажаю слухати. Ну, гаразд, говори, але швидко. Що? Ти бердянську дівчину бачив з Тригубом? Навіщо ти мені це говориш? Не послуговайся заялуженим дотепом... Не включай електрики, нехай на нашу розмову не падає світло. Отже, Анатолію, позавчора між нами була лише звичайна інтрига. Я ціну і цінитиму тебе як хлопця, для якого інтереси маси — понад усе. Коротше кажучи, скажи, чи легко вирватися з Західньої України в разі потреби, якщо я поїду туди? Ти дивуєшся! А як же інакше може бути — їду, неодмінно їду. Боюся лише застрягнути в хащах анкет, перевірок, призначень, переміщень. А скажи: можна там підробитися під висуванця? Що, там лише висуванці? А скажи: там здається не дуже люблять нашого брата? Так, так розумію, буржуазне і релігійне виховання. Я розумію, ти не розтовкмачуй, головне — мати нюх, спочатку не вискакувати наперед. Тепер, Анатолію, наш обов'язок — ставати серйознішими".

5

Життя з гострим сюжетом. Життя здається суцільним і немінучим баламутством. У характері Бориса ще живі залишки дитинства — розкіш. Тепер залишилась боротьба за нормальне життя, за щастя і спокій. Борис і Софія разом. Вони виходять з кінотеатру. Навколо сутінь теплої індустріальної весни. Глядачів багато, вони заповнили тротуари. Панувала мовчанка, але внутрішнє зворушення було сильним і гострим. Закордонний фільм вразив і приголомшив. В пам'яті і почуттях закоренилися окремі кадри.

... Щоб перешкодити Штравсові разом із співачкою Анною виїхати разом на гастролі, до його дружини летить безнадійний, але впертий суперник, і попереджає: "Боріться за своє щастя!" Кінчається концерт, за кулісами зустрічаються пристрасні очі мініатюрної жінки з очима багатирської співачки. Традиційний трикутник... Так, вони вміли боротися, вміли не показувати своїх пристрасей іншим.

Борис і Софія розгублено входять у сутінь незабутнього вечора. Борис відчуває, що Софії боляче. Як і в інших жінок, під час демонстрування фільму в очах Софії з'явилися сльози. Очевидно, що фільм роззброїв, перебудував душі на ще неусвідомлений лад. Про що думає Софія, чим для неї був фільм? Одного разу вона капризно сказала: "Але залишимо, це вже ціл-

ком очевидно і зрозуміло, що я ніколи не стану твоєю нареченою”.

...Ні, є лише один вихід до порятунку: негайно і підступно, як злодій, утекти з Харкова, ні, провалитися крізь землю, але з почуттям реваншу і відплати. Жити ілюзіями — це жалюгідна сліпота, безхарактерність. Покинути цей острів, спалити рукописи, покинути ось цю випадкову дівчину, що мовчки і легко іде поруч. Зупинилися, щоб подивитись один на одного. Софія має рідкісний дар бути стриманою. От дивно: мовчанка діє як магнет! Борис думає: так, я опинився на перехресті двох доріг, які утворили чотири можливості, туди чи тут, схід чи захід, і дві майже однакові дівчини з різними іменами. Покищо тільки звичайний вечір, і легко стає, коли вдвох іти великим містом, потім переходити міст через Лопань і бачити в стоячій воді глибоко занурені мокрі вогні і зорі. Навколо багато людей, у Харкові тісно, житлоплоща ґрадує непропорційно природові населення. Раптом Софія запитує: "Пробач за таке міщансько-сентиментальне запитання, але скажи, чи можливо в Харкові якимсь чином дістати смертельної отрути?" "Навіщо тобі?" "Я боюся з тобою, Борисе, говорити... А чому ніколи не поцікавився мною, просто як товаришкою? Я тут людина нова, і не маю до кого звертатися в тяжкі моменти. В тебе ні про що й ні про кого не можна довідатись”.

Борис почав розповідати Софії свою версію екзотики російського самогубства. Всі знають, що Єсенін повісився. Оповідать, що коли стала відомою його передсмертна поезія, серед московських і ленінградських студентів знайшлися такі, що і собі повстромляли голови в петлі. Що це таке? Втрата інстинкту самозбереження?

Софія говорить про отруту. Це може бути ознакою людської недосконалості. Це сьогодні просто смішно. Певно марно Борис із підозрою ставиться до Софії. Ні, не тому, що вона недобра, вона не заподіє лиха, вона дуже добра дівчина з подихом далекого моря, але вона мабуть так заплуталась, її так облутали, що немає виходу. "Софіє, що це в тебе за видумки, капризи?" Борис спонукує Софію говорити не натяками, а одверто і прямолінійно. "Нехай іншим разом, якщо не буде пізно". "Але для мене також може бути пізно, бо, можливо, днями віду з Харкова". "В такому разі немає рації говорити. І навіщо я тобі призналась? От дурна! Що? Ні, ні, то вже вибач, нізачо не піду до тебе. Ти щось маєш на увазі. Чому лише тепер запрошуєш? Я боюся тебе, ти кричатимеш на мене. Мені страшно. Тепер для ілюмінації на карнавал в честь дня авіації економиться електрострум, і в твоїй кімнаті буде темно”.

Неможливо було переключитися на жарт чи на іншу розмову. Борис ішов у напрямку "Гігант". "І що я тобі наговорила! Тебе це

стурбувало, може ти налякався? Що? Але, знаєш, на все є свої причини. Ти ще не збагнув мого становища: той нахаба, Тригуб, не дає мені спокою. Я в бібліотеку — він за мною, я в гуртожиток — він за мною, я говорю, що збираюся спати, а він відповідає, що ще рано спати. Е, ти розумний, не так легко робити, як казати. У тому і вся біда, що його зовсім неможливо образити і відіпхнути. Я вже його і йолопом, і реп'яхом, і нахабою називала — не допомагає. І це з дня на день, і кінця не видно. Ти, Борисе, не можеш уявити, до чого такий тип може довести дівчину. Я не маю достатніх засобів до існування, Тригуб це знає, він тягне мене в театр, він погрожує, і я не знаю, чим ця музика може закінчитися. В якийсь драматичний момент може статися щось страшне. Ти дивуєшся? Ти запитуєш, чому я раніше цього не говорила?”

Прийшли. Проходжуючися коридором студентського гуртожитку, Борис довго думав над тим, яким способом підірвати коріння Тригубові, зробити так, щоб він на чомусь попикся і вилетів з інституту. Нарешті, читає інструкцію Софії: "Навмисне у всьому йди наперекір, але зовсім не відпихай і тримайся біля нього, потім намагайся спровокувати на розмову чи вчинок, зовсім недозволений у радянських умовах. Чого ти здвигуєш плечима? Навіщо? А щоб позбутися Тригуба. Тобі нічого не буде, а йому влетить. Тепер утопити людину — раз плюнуть”.

6

“... плани, про які я писав у попередньому листі, змінилися. На жаль, іще мушу залишитись в Харкові на деякий час, але не на довгий. Особливо мене цікавить, яке сполучення між Станіславом і Львовом. Професор Іванов передає привіт. Має до тебе прохання, але говорить, що звернеться особисто. Тепер він грає роллю одного молпасанівського кельнера, який звик усе бачити і нічого не помічати. Я також намагаюся його не турбувати. До побачення. Борис”.

Заклеєно конверт, написано адресу. Борис починає хвилюватися, бо давно минув час, коли мав прийти Сіровий. Може готується якась пастка, але, з другого боку, можна розраховувати на його хронічну неточність і розхлябаність. З'являється захеканий Сіровий: "Не гнівайся. Було засідання. Стояла справа санітарно-військової підготовки. Ну, давай конспекти, які вже зробив для мене". Борис указує на купу книжок: "Бачиш, усе перегриз. Маєш. Там є все: марксистська підкладка, діалектика, генеральна лінія. А тепер сідай". "А скажи, хто був у тебе позавчора вечором", — запитує Сіровий. "Звідки знаєш?" Сіровий усміхається, задоволений з власної обізнаности. "Слухай, Борисе, знайди і мені якусь дівчину". Сіровий останнім часом намагається бути чемним.

Позавчора він ледве не наткнувся на Бориса з Софією, але зник непомітно, уважав за непотрібне вітатись, не то що причепитися, як здебільшого до цього часу він робив. Це рішив використати Борис, він сказав: "Шкода, що ми тоді не побачилися, ти був тоді дуже потрібний. Ти й не здогадуєшся, що доля тієї дівчини в значній мірі залежить від тебе. Ти людина впливова, з авторитетом і становищем. Твоє слово може бути законом. Тригуб не дає життя тій дівчині, з якою ти мене позавчора бачив. Він пристає до неї і може довести її до самогубства. Ти повинен на партзборах сказати про його негідну поведінку. Що? Кажеш немає аргументів? А моральність, а побутовий розклад, а підрив партійного авторитету в очах студентства? Це що тобі, жарти? Ти можеш на цьому багато виграти, наб'єш собі ціну, а суспільного паразита зіпхнеш з посади. Тебе відразу виберуть на його місце. Не кривись, все буде підготовлено, твоє завдання — дати поштовх. Тригуб мабуть уже записав мене в свої суперники. Він хоче мене сплавити. Мене пробують відіслати на провінцію. ("Ми вас виховали, ми вами гордимось, скрізь такі люди потрібні"). Так, звичайно, цього хоче Тригуб. Та ти не кривись, я знаю, що в тебе на умі якась дівчина, але треба бути гідним перед нею, ніщо в житті легко не приходить... В мене досить цікаві стосунки з цією дівчиною, значить з Софією. Я спочатку її остерігався, уникав її. Я думав, що вона має нечисту совість, що її хтось навмисне підсилає до мене для якоїсь провокації. Ти мусиш мати відвагу. Я не знаю, як поставиться до тебе Софія за такий шляхетний вчинок, коли ти її боронитимеш від Тригуба".

7

Ідея щоденника викликає тривогу. Досить. Поставлено крапку. Далі писати не можна. Та й навіщо писати, коли ця думка завжди непокоїть і завжди непокоїтиме, з'являючися, як привид. Що таке боротьба? Все рівно, яка боротьба: ліктями, пістолетом, підступом, цілими арміями; або боротьба клас, націй, держав? Боротьба в політичному розумінні — це річ самозрозуміла. Наприклад, за кордоном капіталісти, щоб підняти ціну, виливають в річку молоко. Зголоднілі безробітні хочуть в останню хвилину зачерпнути молока, але тут з'являється поліція і розганяє безробітних. Безробітні не дають маху і піднімають повстання поневолених проти поневолювачів. Борис думає: я не можу більше писати, я не хочу писати собі прокурорського акту обвинувачення. ... Але от що таке боротьба пристрастей, боротьба інстинкту життя, вияви боротьби, що перебувають поза межами розумового контролю? Робітники ХТЗ, опівночі повертаючись з праці, розбивали хлібні магазини, по-джентлменському клали в касу гроші,

брали лише по одній хлібині. Робили вони це не з метою зміни конституції, а тому, що голодуванням були доведені до відчаю. Так само жінка-селянка була активістів, що прийшли відняти від її дітей останній кусок хліба, не з позицій класової боротьби, а орудувала розпеченою кочергою, керуючися інстинктом самозбереження, інстинктом материнства.

Борис думає: я не дивуюсь Софії. Як і я, вона молода і недосвідчена. Це майже магній. Дівчина-магній може спалахнути. Треба за нею слідкувати. Зрештою, я передчасно затурбований: я навіть не певний, для чого вона потребує отрути, цілком можливо, що не для себе. (Міщанська пісенька: "Маруся отравилась, везут в больничный дом..." Та Маруся жила, мабуть, ще в буржуазному світі. Наші радянські дівчата не Марусі, наші дівчата героїчні і щасливі, готові на все. Немає таких фортець, яких більшовики не могли б узяти).

Бориса покликали до загального телефона. "... ні, ні, будь ласка. Відпочивайте з дороги, а тоді стрінемося. Дійсно: така несподіванка. Дуже приємно, до побачення". От тобі маєш! Оце так-так! Марія має батька! Як з неба звалився. Куди він поспішає і звідки приїхав, що відразу подзвонив із вокзалу? Навіщо я йому такий потрібний? А? Невже мене ловить? Уявляю: приходить самовдоволена людина на висоті становища і довго мусолить про офіційний патріотизм, про прикордонників і диверсантів, про найновіші вказівки партії і уряду. Цікаво, що Марія ніколи не згадувала про нього. Він переплутав усі плани. Треба так поводитися, щоб Маріїн батько не міг розбиратися в моїх намірах. Треба летіти до Софії і застерегти її, щоб без попереднього домовлення не з'являлася в мене. Краще, аби й Сіровий тримався на дистанції, бо може багато чого розляпати. ... Борис наганяє трамвай, що йде в напрямку "Гіганту". Люди, люди, люди, все трудящі. Ось він уже йде довжелезним коридором, лічить номери кімнат. На одних дверях висить писулька: "Соли немає, води немає, спимо, прохання не стукати". Велетенський плякат: товстючі капіталісти боязко виглядають з-поза спини робітниці-ткачихи. Вона впускає в урну виборчий бюлетень і з іронією оглядається на капіталістів. Внизу підпис, вірніше цитата з поезії Михайла Лермонтова, яку він присвятив коханій жінці, а в даному випадку вкладена в уста представника загниваючого капіталізму: "Мне грустно потому, что весело тебе". Борис стукає в двері Софіїної кімнати, входить і відразу утворюється трикутник. Софія, Тригуб, Борис. "Ти й досі окалачуєшся в Харкові? А чому не з'являєшся на очі?" — запитує і одночасно обурюється Тригуб. "Готую доповідь".

Борис звертається до Софії так, ніби не помічає Тригуба. "Ей, ти, чому лише до Софії говориш як до незалежної і ні до чого не зобов'язуючої дівчини? Я також тут присутній". Борис почав рішу-

чіше огризатись. Тригуб закричав: "Ах, ти, сопляк! Ти на двадцять шостому році пролетарської революції осмілюєшся вмішуватися в чужий побут, в чужі взаємостосунки. Ти й тут кар'єрист! Не задавайся тим, що тебе прозивають Вертером. Ти ж знаєш, хто я такий! Я можу діяти не лише як приватна особа, якій ображено особисту честь, але і як секретар парторганізації інституту, що відповідає за моральний стан студентства". "А чого ти, товаришу Тригуб, властиво гніваєшся? Незаконним шляхом відбиваю від тебе Софію? Ну, а навіщо тобі знати, що я їй говоритиму?" Тригуб пояснює: "Аби не я, Софія ніколи не бачила б тебе і цього інституту. Вона зобов'язана мені тим, що я незаконним шляхом пропхнув її у склад наших студентів. І зараз або ти мені, як секретареві парторганізації, даси відчит, чого тобі треба тут, чого ти чіпляєшся, або я поставлю питання на партзборах".

"Про що ти ставитимеш?"

"Про твій побутовий розклад, ти сієш зерна аморальности".

"От, от, цього я і хотів від тебе. Я дуже проситиму тебе, товаришу Тригуб, дотриматися свого слова і поставити питання про мене на партзборах". Тригуб зніяковів і ніби переляквся: "Навіщо? Га? Тобі ж буде гірше. Хочеш потрапити на провінцію? Ти думаєш, як не політична справа, то тобі нічого не буде. Ми й любовні походеньки підшиваємо під політику..." "Софія не чемодан і не наша спільна знахідка, вона доросла і сама може вирішувати, як їй поводитися. Чуєш, Софіє, я і зараз можу залишити цю кімнату".

Як здуті гураганом, Софія і Борис вилетіли з кімнати. Софія: "Ага, наробив. Тепер, де хоч, дівай мене. Нізачо не вернуса на ніч. Він навіть до ранку чекатиме мого повороту". Павза обдумування і нерішучости. "Іди, Софіє, на низ, чекай біля виходу, а я з ним сам окремо поговорю". Хвилина, дві, три, більше, Борис наздоганяє Софію. "Що ти йому сказав? А чому я не можу знати? Ні, ні, я не добиваюся, що ти дослівно говорив, лише про що йшла мова. Почекай. Зупинися. Ти збагнув, що трапилось і що це значить? Що? Це значить, що я викинута на брук. Без будь-яких засобів до існування, навіть без стипендії. Так, звичайно, брала. Він мені не шкодував грошей, але це мене ні до чого не зобов'язувало".

Коли тяжко, коли треба розвіятись, зникнути, заховатися, тоді найкраще потонути в міському натовпі, в людському потокові. З кінотеатру імені Карла Лібкнехта висипалися люди. Борис говорить Софії різні, майже несерйозні слова, вона сміється. Пропонує завернути на тихішу вулицю Клари Цеткін. "Софіє, потрібно так, щоб без попередження ти не з'являлася в мене. Це тимчасово. Не допитуйся чого, тут нічого поганого немає".

Місто губиться в холодних туманних сутінках. Очі повлять очі. "Як це страшно і пусто! Я щойно сміялася, а тепер відчуваю, що

втрачаю останню людину, якій хоч трохи могла довіряти, за яку чіплялася. Біда — це іспит. Ні, ні, ти не виправдуйся. Ти ні в чому не винен. Знаєш, я так говорю, бо розумію твою зв'язаність: ти хочеш мене оборонити, але через це маєш багато турбот". "Наркомпищепром. Буфет-закусочная". Курсанти бойової і політичної підготовки зачіпають дівчат. Купують і їдять морозиво. Між гілками клена репродуктор, з нього лине голос Оксани Петрусенко. Побільшений місяць плив проти розріджених хмар і проти людей. В саду імени Шевченка кінчався естрадний концерт.

Борисові не подобалося, коли Софія ставала капризною. Але вона навіть не здогадувалася про це невдоволення. "Борисе, іди вже додому. Ні, ні, прошу мене не проводити. Цей вечір нехай буде відмінним від інших. А ось так, дуже просто: потисни мені руку і йди собі. Щось видумаю, десь і яюсь перебуду. Дивися сам, я можу піти до тебе, я тебе послухаю, але не гнівайся. Чи знає Тригуб твою адресу? А може її взнати? От і прекрасно! Ні, ні, бачиш же, що я іду".

8

Борис прийшов, як умовилися, на зустріч з Маріїним батьком. Хрипів репродуктор: хтось співав щось ніжне і сердечне. Чуєте? А кажуть, що в нашій країні бракує ніжності. Оце недавно в газеті Борис натрапив на такий епізод з життя Західної України: через вузьку кладку переходить селянка, яку раніше гнітила панська Польща. Червоні бійці терпеливо чекають, поки жінка першою перейде кладку. Всі знають, що за буржуазного ладу таке неможливе.

Борис уперше розмовляє з Маріїним батьком. Його звать Костянтином Павловичем. "Позбулися жінок, тепер можемо вільніше себе почувати". Потім Костянтин Павлович сказав: "Я поспішав, щоб вас застати в Харкові і могли разом їхати в Західну Україну. Так, так, Марія мені писала, що ви збираєтеся до виїзду, і розказала, як вас розшукати".

Борис трохи ніяковів від того, що співрозмовник звертався до нього на ви. Це витворювало певну дистанцію, ієрархію, але мовчати не можна було. "Костянтине Павловичу, ось у цю кімнату, в якій ми зараз розмовляємо, я входив ніби злодій, ступав по підлозі, як по льоду, що тріщить. Я боявся посковзнутись і провалитися. Щоб потрапити он у ту кімнату до Марії, я мусів спершу в цій кімнаті зачепитися, як за сучок, за вашу дружину. Я б не дивувався, і це було б цілком нормально, коли б обсяг її зацікавлення мною був у плані материнської турботи за дочку. Алеж вона, як перший аргумент своєрідного зацікавлення мною, ставила можливість, що їй перед партійним комітетом доведеться

звітувати, з якими людьми вона і її родина мають приватні стосунки. Я в принципі ставлюся з пошаною до наполегливості в характері вашої дружини. Можливо вона могла б бути чудовою льотчицею... Я маю власні зацікавлення, цілком не в плані адміністративно-громадської роботи. Не будучи універсалом, погляди і методи вашої дружини я сприймаю як утопію. Вони оголено схематизовані, а головне — вимагають усе і всіх підвести під спільний знаменник. Пробачте, що я так одверто говорю, але я свідомо так говорю, щоб у вас не закрався сумнів щодо моєї для вас, Костянтіне Павловичу, незрозумілої поведінки. Різним поколінням тяжко жити спільними інтересами”.

“А ви, товаришу Борисе, не беріть всього цього глибоко до серця. Хоч би так, як я. Мені трохи незручно, але, коли вже на те пішло, то і я дещо розповім. Ви мене ще не запитували, звідки я повернувся. Бачите, я ось півтора року пропарився в провінції і лише вчора повернувся, виприснувши якимсь чудом. І як ви гадаєте: я з доброї волі туди потрапив? Нічого подібного! Дружина загнала туди, як зайця. Я працював у Харкові, не так важливо де, але на моїй відповідальності лежали першорядні державні справи. Все виконував чесно, сумлінно. Однак мене пришили справу, обвинуватили в якомусь ухилі і в перекрученні вказівок партії, поставили питання на партзборах. І тут, щоб розвіяти підозру в сімейщині і групівщині, виступила моя дружина з категоричною вимогою послати мене на провінцію, ніби для перевиховання. Можливо вона діяла з переляку, щоб улегшити мені кару”.

“Так тепер вас, Костянтіне Павловичу, не пустять у Західню Україну, бо ви заплямована людина з темним минулим”.

“Алеж я виправдав довір'я, а партія і уряд не мстяться”.

Розмова зайшла в глухий кут. Борис відхилиється від теми: “А як ви, Костянтіне Павловичу, дивитеся на щойно опубліковане спростовання ТАРС, що розвіває безпідставні чутки за кордоном про різке погіршення взаємовідносин між нами і Німеччиною і про можливість військової сутички?”

Костянтин Павлович щулиться, ніяковіє, мовчить. Розмова не клеїться, не знаходиться спільної мови. Але Борис радів зустрічі з Костянтіном Павловичем. Він — як конкретне втілення спогаду про Марію. Борис думає: тепер він неодмінно поїде в Західню Україну і зажене клин у родину, яка знову зліплюється до купи. Марія слухатиме Бориса, а не батьків, вона стане на його бік. Марія має тонке і природне відчуття що, коли і як їй треба робити і що має право робити. Борис має моральне право відвойовувати Марію з-під впливу батьків. Марія принципово поставилася, щоб з нею не їхав Борис. Вона виявила гідність і пішла на жертву. Вона має силу протесту, вміє заперечувати, розбиратися, що до чого.

Чи усвідомлює це Костянтин Павлович? Це вже цілком очевидно, що ми, молоде покоління, ніколи і ні за яких умов уже не зможемо примиритись із старшим поколінням.

... Думки шарпаються, як підстрелений звір. Наші батьки, захопивши владу, заходилися підганяти всіх людей до свого зразка з наймізерніших критеріїв. (Пісня: "Вперед, народе, йди, бери гармати, революційно стріляй завзято. Червоні лави переможуть всіх, червоні лави переможуть всіх, нехай живе комуні і свободи стяг"). Справедливість — не проста річ, шлях до неї довгий і болісний. Справедливість під примусом неминуче виродиться. Старше покоління ввело зрівнялівку: хто робить і хто спить, хто творить і хто споживає, всі ви ставайте в чергу, всім видамо по триста грамів хліба і по сто двадцять карбованців. Вони не розуміли, що річ, яка є необхідною для лікаря, непотрібна або шкідлива, припустім, для токаря третього розряду. А ми, нове покоління, хочемо життєві будні бачити зовсім не такими і мислимо протилежно, для нас вітер дує в інший бік. Ми не хочемо примірюватися до найкуцішої мірки.

Не все, що має на думці, Борис говорить Костянтинові Павловичу. Ми часто, щоб рятувати ситуацію, поважні речі зводимо на жарт. Бажаючи сказати щось у тон співрозмовникові, Борис проговорив: "Чи будете бомбардувати чужі міста, чи створите найніжнішу симфонію, все одно або вас обсіплють орденами, або немилосердно битимуть по голові. Ви хочете, щоб на прощання я сказав вам щось конкретніше. Добре. Помимо вітання вашій дружині і Марії, скажіть, що я неодмінно приїду в Західню Україну. Туди пускають з доброю характеристикою, тепер я намагаюся її заробити, тому і затримуюсь".

9

Бориса стурбувало питання: невже Софія стала донором? Він не може її запитати, бо коли неправда, дівчина образиться. Тому, що наша країна найщасливіша, а головне найбагатша, то для молодого людини признатися, що їй бракує грошей або якихось речей, — є великим соромом. Навіщо наша країна потребує так багато крові? Невже стільки хворих? Літр людської крові коштує, правда, дорого, до того ж — хто віддає кров, отримує достатній харч. Цілком можливо, що Софія пішла на цей крок, бо донори — не таке вже рідке явище в Харкові, особливо серед робітників з міцною комплекцією.

10

От скажи, Сіровий, ти вважаєш мене своїм товаришем? От і добре! А тепер скажи: я, як товариш, можу тобі бажати зла чи

навмисне спонукати на злочин? Та ні, ти мені цього не тороч. Я розумію, що партійні доручення треба ставити вище особистих інтересів, але невже заради товариша не можна знайти аргументу, щоб відрядження в Лозову відкласти на пізніше. Нічого не станеться, коли ти доповідь для вивчаючих курс історії партії в Лозівському клубі залізничників виголосиш не тринадцятого, а пізніше. Дивися, Сіровий, справа твоя, я не можу від тебе вимагати, але вважаю, що тобі б варто на поширеному засіданні парткому поставити питання про зловживання Тригубом свого службового становища, конкретно — про його тероризування студентки. Інакше він мене за ці дні з'їсть. Головне — справа часу. В крайньому разі аби його налякати, підточити його впевненість, загальмувати його експансивність, щоб я міг утриматися в інституті хоч до часу, коли зможу прочитати доповідь. Коли я на цей раз програю, то тоді і тобі не поздоровиться. Хто готуватиме тобі конспекти? Я знаю, що ти здібний, але через постійні відрядження та засідання не маєш часу. Та не будь дамою! Навіщо ти з мого прохання роздуваєш цілу історію? Ти тільки поглянь який тут простий розрахунок: Тригуб нікому не подобається, але кожний боїться першим виступити проти нього. Ти маєш шанс підняти новий масовий рух за моральне оздоровлення партійних рядів. Іще чого доброго рух можуть назвати твоїм іменем. Рух п'яти-сотенниць, рух хетагуровок, кривonosівський рух. Я по суті даремно наполягаю, бо боротьба за незаплямованість — це ж твій прямий обов'язок. Ти, Сіровий, не мнишь і не поспішай, а сядь, маєш час подумати і, коли в голову прийде щось розумне, говори. Я тим часом далі буду читати ось ці книжки.

Борис лише так говорить, він не може читати нормально. Він утратив спокій і безладно перегортає сторінки, відкладає набік, знову бере. Зір перелякано перебігає з рядка на рядок: "Ми цілком відкидаємо твердження буржуазних теоретиків... Остання стадія розвитку капіталізму неминуче призведе до світової пролетарської революції..." Нова книжечка з серії "Огонька", вірші Костянтина Сімонова, Крим, військове кладовище, "Спокойно спят британские солдаты, мы никогда не мстили мертвецам..."

"Слухай, Сіровий, я тебе пошлю в одне місце з листом. Добре? Тоді зачекай, зараз напишу... Отже, з цим листом їдь у 'Гігант', зайди в корпус ВУІКО, на другому поверсі з правого боку постукай у четверті двері і віддай цього листа Софії. Зачекаєш, щоб вона цей лист прочитала при тобі. Ні, ні, передавати в чужі руки не можна. До речі, коли починається поширене засідання? О сьомій. В такому разі ти обов'язково мусиш бути в мене не пізніше шостої. Ні, головне, щоб був ти, а якщо прийде і Софія, то не заважатиме".

Від Сірового завжди можна очікувати ведмежої послуги. Це

тривожить, але Сіровий у цьому не винний, він такий є, це його натура. Анатолій таки прийшов, хоч не було в цьому певности. "Анатолію, ти безперечно знаєш, що я маю перепустку в Західню Україну і що вона покищо дійсна". "Знаю". "А говорив про неї іншим?" "Ні". "То нікому і не говори... Мені здається, що я стою перед чимсь цікавим, особливим, але перед чим і сам не знаю. ... Клубок інтриг доходить до кінця. Перепустка дійсна лише до тридцятого червня, а далі її продовжувати незручно. Ти питаєш чому? Можна легко викликати підозру. Але все складається чудово: двадцять першого читаю свою доповідь. Гарантують успіх. Сподіваюся відразу отримати позитивну характеристику, і тоді відразу в далеку дорогу, в незнане".

Праця ошчаслиблює людину, інтелектуальна праця до того ж іще і ошляхетнює. Наша епоха повинна б започаткувати розквіт людських індивідуальностей. Найстрашніша в житті втрата — втрата характеру. Тепер уже навіть офіціантки в їдальнях, коли їм набридати, щоб скоріше подавали обід, резонно відповідають: "Принципово подавати не будемо". Ми позбавлені права на споглядання, на пасивне ставлення до життя, ми позбавлені права на приватну власність... І що нам залишилося робити? Га? Зокрема для молодого покоління. Борис зупиняється, бо бачить, що Анатолій хоче щось сказати. "Я розумію тебе, ти втомився від соціалістичного будівництва. А кому легко? Ніщо легко не дається, це знає кожний двірник. Що тепер з того, що ми будемо один одному жалітися... Але ти, Борисе, говори далі, я слухатиму". "Я повторюю: що нам лишилося? Як це не дивно, але нам лишилося щастя, яким ми не вміємо користуватися. Звичайне людське щастя". "О, це мені, Борисе, подобається. Значить, робітничий клас найщасливіший у світі". "Не вискакуй наперед! А тому, що ти ще не знаєш моєї думки. Ти тільки глянь навколо. Для прикладу поставимо таке питання: чому в заможних сім'ях ростуть нездалі, трухлі діти? Бо вони в ліжку ростуть, сплять, їдять і навіть у ліжку вчать. Пошли такого на охорону радянських кордонів, то він відразу засне, і перед його носом перейдуть у наш тип шпигуни всіх буржуазних держав. А молодь, яка здана на тяжкий іспит життя, поневолі виконує в собі солідарність, кмітливість, уміння дати собі раду в найприкріших обставинах. Ми мусимо вічно боротись. Така боротьба нам потрібна, як повітря. Нам заборонено робити особисті матеріальні нагромадження. І ми, як вояки, кинулися в інший бік, на боротьбу за здобуття духовної самодосконалости. Духовне життя людини далеко тяжче контролювати, бо вона його може не виставляти назовні. От як ти можеш довідатись, які думки народилися в мене після прочитання ось цієї книжки. Нерівномірности людського розвитку ніхто не в силі загладити. Є лише одна можливість: створити гармонію з

цієї нерівномірності і в цій нерівномірності. Догма про монолітність радянського народу все таки не витримає іспиту часу. Життя вдосконалюють не тези, не постанови, інструкції, не міліціонери, а наукові досягнення, найвищі людські індивідууми. Над цим, Анатолію, варто постійно думати... Ага! Вже йде! Чую його специфічні кроки. Ти, Анатолію, почекай, я вийду всього на дві хвилини. Чого ти, Сіровий, так розгнівався. Пішли вниз, в мене там є одна людина. почекай! Головне спокій, тепер мені не розповідай абсолютно нічого. Так, я бачу, що ти захоплений, але мовчи. Ну, добре, говори вже. А я ж тобі як казав! Звичайно, це не для мене, я лише прохав. Ти робиш добрячу послугу в ім'я честі і справедливості. Оборонити Софію від причіплювання Тригуба варто. І коли ти йому підставиш ногу, то це буде справедливо. Ну, іди вже, я цілком покладаюся на тебе. Ще маєш добрих півгодини. Чекатиме Софія? Тоді поспішай. Але дивись, щоб після засідання заскочив до мене, бо мені нетерпітиметься знати, що з усього цього вийде. Ти вибач, Анатолію, що так запізнився”.

Сиділи в мешканні, трохи говорили, інколи мовчки думали. Борис міркував: варто б колись поїхати за місто і нарвати польових квітів... Знову буде сходити сонце, і знову радіостанція “Комінтерн” привітає нас з добрим ранком, а диктор Висоцькак прочитає довгу передовицю “Правди”. Хтось слухатиме.

Розмова стомлює, непокоїть, навіть розсварює. Нарешті друзі остаточно затихають, і тоді стає чути, як за стіною мертво, наче корневільські дзвони, відбиває годинник: один удар, потім десять, одинадцять. Вже давно пішов Анатолій, вже зовсім пізно. Борис чекає Сірового, який не приходить.

11

Інколи без очевидної причини стане сумно і безперспективно. Так Борисові і на цей раз. Ніби приходить підсвідоме передчуття.

Сьогоднішнього вечора, нарешті, Борис читатиме доповідь. Біля дверей деканату висить оголошення: 21 червня 1941 року о 8 год. вечора деканат мовно-літературного факультету влаштовує доповідь “Висвітлення людської особистості і характеру в творах українських письменників-класиків”.

У вікно видно, як у саду імені Шевченка на піщаному майданчику бавляться діти. Ще далеко до вечора, і сад вільний від публіки. В далині видніють кремезні фігури фізкультурників і робітників, виліплених з цементу, який кришиться. Добре, що навколо немає знайомих, хочеться бути самому і думати. Скоро вже закінчатся екзамени. Міська спека пропалює скло в вікнах. Висока температура побільшує неспокій. У бібліотеку відчиняються і зачиняються двері.

... Коли вже переробляти світ, так переробляти, цілу планету оптом. Ми не зупинимось ні за яких умов до того часу, поки світовий пролетаріят не визволиться з капіталістичних лабетів. Наша країна є країною найбільших несподіванок. Жертвенність радянської людини не має меж. Ми не боїмося експериментів. Більшовики на помилках учаться. Немає таких фортець, яких більшовики не могли б узяти. Життя не можна пускати галопом. Кожний рух і навіть подих планується, передбачається і ре-гулюється. Так революційно іще ніхто не діяв.

В кінці коридору чорні двері з табличкою "спецвідділ", у відчинене вікно чути знайомий сміх, історичний кабінет якраз напроти колонного залу. Час виступу наближається. Страшну-вато і приємно. Вже сама грандіозність інститутської обстановки, заклопотані і приспішені потоки студентів і викладачів, гомін, долітання грохоту великого міста, — все це виключає будь-який вияв мізерії. Борис думає: я піду на черговий іспит, поділюся думками, які визріли в сумнівах і в пізнанні життя та книжкових скарбів.

... Борис почав читати свою доповідь, розпачливо переборюючи розгубленість. Перед ним майже всі незнайомі люди, хтось щось нотує, інші ввічливо перешіптуються і вкінці знизують плечима. Набравшись сміливости, Борис кінчає читати останній листок. Головуючий звертається до слухачів: "Може хто має запитання?". Тихо. Ніхто не запитує. Так буває завжди. Це значить, що аудиторія не розкачалася, не ввійшла в азарт. Після короткої мовчанки підноситься перша долоня: "Дозвольте мені". Головуючий робить відповідний жест. "Яка причина, що доповідач у своїй цікавій доповіді обмежився розглядом до-жовтневої літератури? Чому доповідач своїх типів не співпоставив з типами, виведеними в радянській літературі?" Головуючий показує олівцем на Бориса. Він відповідає: "З перспективи століть мені легше було побачити збірний характер, його обґрунтувати, ніж на фоні двадцяти п'яти років, що в історичному аспекті є лише секундою. Коли більший час охоплює дане явище, то з більшою пошаною і довір'ям наука ставиться до такого явища".

"Значить, стару буржуазну психіку ви намагаєтесь накинути новій радянській людині, нашим стахановцям, матерям-героїням, робітничому класові, академікам?"

"Моя доповідь не має адміністративного наставлення. Людська психіка не залежить від мене, вона має свій незмінний фундамент, лише соціальний і етичний уклад життя, що панує на даному історичному етапі, може надавати специфічного забарвлення людській психіці".

"Значить, знов запитую, по-вашому виходить, що не треба було пролетарської революції і людство повинно було і далі жити

в умовах капіталізму”.

Всі відразу нашорошилися, їхні голови якось витяглися вгору. Побільшена увага вдарила, як оцет. Борис відчуває, що почервонів на обличчі, не знає, куди скерувати зір. Зібравшись з силами, дає таку відповідь:

”Це особливе питання, його треба обдумати, а його занотую”.

І почав занотовувати. Обізвався головоючий:

”Хто ще має запитання? Будь ласка”.

”Із змісту доповіді випливає, що людська істота поступово наближається до певної уявної межі, за якою вона починає бути в своєму ставленні до навколишнього світу цілком згармонізованою і всеобіймаючою індивідуальністю. Потвердженням цих поглядів може бути побудова трудящими масами за допомогою власних сил батьківщини світового пролетаріату на одній шостій земної кулі. Чи таку концепцію мав на думці доповідач?”

Головуючий показує олівцем на Бориса.

”Безперечно так. Але я цього не сказав лише з однією метою: не надавати надміру популярного забарвлення своїй праці. І ваш влучний здогад цілком підтверджує мій аргумент”.

Коли задано ще кілька запитань, головоуючий запропонував:

”Щоб не розтягатись, може припинимо запити і перейдемо до обговорення? Хто перший?”.

Підніс руку той слухач, що був поставив перше запитання. Він сказав:

”На мою думку, рачкування доповідача назад, в безодню історії, про яку визволений пролетаріат не може згадувати без остраху, не може мати ніякого політичного виправдання. Ідеалізація темного минулого і навмисне замовчування світлого сучасного має свої приховані цілі. Такий підхід треба в зародку присікти. Я гадаю, це зроблять наступні оратори. Невже, товариші, доповідач не міг не помітити тих велетенських зрушень, яких ми добилися під непереможним прапором Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна? Ось я, щоб довго не зупинятися, наведу лише один приклад, який з усією переконливістю говорить, що громадська свідомість радянської людини піднесена на таку височінь, на якій вона не стояла, не стоїть і ніколи не може стояти в жодній капіталістичній країні. Всі ви, товариші, читали роман Копиленка «Народжується місто», який, між іншим, варто також прочитати і сьгоднішньому доповідачеві. Хто з вас, читаючи цей роман, не захоплювався тріумфом нечуваного ентузіязму праці, коли жінка-робітниця категорично відмовляється покидати працю і йти в родильний будинок. Інтереси держави і виробництва вона поставила незрівняно вище власних інтересів. Жінка-робітниця з гордістю заявила, що родитиме на будівництві і назве дитину

іменем будованого нею міста. Лише в останню хвилину підїхало санітарне авто і відвезло героїню в лікарню. Де в минулому доповідач може знайти таких самовідданих людей? А наші, товариші, парашутисти, прикордонники, шахтарі? Хіба це не вдячна тема для висвітлення нової людської психіки, підкреслюю: зовсім нової психіки людини комуністичного типу? Чому, шановна аудиторіє, я так поставив питання?"

"Ось чому!" — інстинктивно викрикнув Борис на всю залу, і його права рука виструнчилася, гостро вказуючи в правий кут. Це була така раптова несподіванка, також і для самого Бориса, що всі, наче на команду, повернули голови в правий кут, куди вказувала Борисова рука, застигла в повітрі. Тишу порушив головуючий, чомусь стукаючи олівцем по столу.

"Товариші, — почав говорити голова, — пробачте, що я забув представити вам, а отже й дати можливість привітати, нашу сьгоднішню гостю, товаришку Шишманову, представницю відділу пропаганди і агітації Харківського обкому партії".

Після такого роз'яснення в залі наступило загальне розрядження згущеної Борисом атмосфери. Кожний повагом почав прибирати свою попередню нормальну позу. Тим часом підвелася з місця, самоопанувавшись, раніше ніким не помічена товаришка Крюкова. Заспокійливо жестикулюючи, вона заговорила:

"Мені прикро, що я так раптово потрапила в ролю центральної фігури цих скромних і ділових зборів. Я не мала наміру виступати, але коли ви мене своєрідним інцидентом викликали на біс, а сила тепер у масах, я змушена буду обмежитися декількома словами. Я хочу сказати лише одно: комуністична партія для всіх трудящих Радянського Союзу, в тому числі і для людей науки, освіти, як рідна мати. На всіх ділянках соцбудівництва ви відчуваєте її материнську турботу. І я тут присутня не для того, щоб окремі товариші, коли я вірно зрозуміла ображеного доповідача, своєю активністю підносили свій авторитет, користуючися з присутности керівників обласного партійного апарату. Я завітала на ваші збори, щоб наочно побачити плоди наполегливої праці діячів науки. Наша комуністична партія прекрасно розуміє, що без наукових кадрів немислиме остаточне завершення побудови комунізму в нашій країні, тому я з особливою радістю вітаю ваші ділові збори і бажаю ще більших успіхів".

Все ж таки Бориса не покидало почуття незручності свого становища, він читав невдоволення і переляк на обличчі головуючого, очікував після закінчення зборів неприємної розмови з ним.

Після достатньої кількості виступів головуючий сказав:

"Немає жодного сумніву, що останні промовці мали глибоку

рацію, коли розглядали дану доповідь, як першу частину більшої праці і що ми в недалекому майбутньому матимемо можливість почути другу частину, в якій доповідач уже щільно підійде до детального розгляду нових людських якостей, породжених нашою неповторною епохою грядучого комунізму, а також говоритиме про успіхи радянської літератури у висвітленні цих проблем. Також прохаю нашу шановну гостю, товаришку Крюкову, а в тому числі і всіх присутніх вибачити за неприємний інцидент, який мав місце на сьогоднішніх зборах і який, я гадаю, ми цілком спишемо на рахунок молодечого темпераменту та інтелектуальної перевтоми доповідача. Широ дякую всім присутнім за належну увагу. Вважаю, що ці наші збори відбулися на високому ідейно-політичному рівні. На цьому дозвольте збори вважати закритими”.

Відразу головуючий подався до того, хто першим поставив неприхильне запитання і хто першим виступав в обговоренні. Головуючий улесливо коло нього крутився, в чомусь намагався переконати, "інтимно" брав його за лікоть, тиснув долоню. Борис, покинутий усіма, безпорадно стояв у залі.

12

Умовившись, Борис чекав на Софію в кабінеті марксизму-ленінізму. Час минав у байдужому перегортуванні комплектів газет. Десь там виявлено державне шкідництво, викрито нових ворогів народу. "Про любов" — заголовок великої статті. В ній колишній студент сільськогосподарського інституту розповідає про свою драму: він дуже її любив, але товариші намовляли: покинь. Не послухав, одружився. Незабаром як буржуазні пережитки в дружини з'явилися фарбовані нігті, почалося надмірне вживання одекольону. Потім у квартирі почали з'являтися ляйтенанти. Повернувшись одного разу з відрядження, він застав порожнє мешкання, лише перед ранком з'явилася дружина. "Що мені тепер робити?" — запитує автор такої розповіді.

Коли Борис ходив ще до третьої кляси, то одну дівчинку з його кляси випроводили зі школи, бо їй мати зав'язала на голові бантик. Бантик — буржуазна спадщина, і вона не до лица пролетаріатові. Потім стали говорити, що це був перегин. Ми створимо свою радянську культуру замість старої буржуазної, і тепер у Москві Єлена Кононенко займається виправленням перегибів і повчає, як повинна поводитися нова радянська людина.

... Одинадцята година, і мала б уже прийти Софія. Дивно, вона ніколи не спізнавалася. А особливо сьогодніні Борис не може чекати, бо кожна хвилина на обліку. Він неодмінно мусить виїхати сьогодні на Західню Україну, бо, крім прямої небезпеки далі перебувати після конфлікту в інституті, завтра понеділок —

нешасливий день. Далі чекати не можна, і Борис розігнався до вихідних дверей, але вихід загороджував міцно сплетений клубок людей, які з несамовитою силою пропихалися всередину. Це щось незвичайне! Всі мовчать, хоч збуджені. Нарешті Бориса толгне за руку вбік Софія: "Війна! Німці на нас напали!" Юрба толком нічого не знає, вона поспішає на мітинг у головній інститутській залі так, ніби хоче почути найважливішу в житті вістку. Аж не віриться, що війна! Як і більшість навколишніх людей, Борис і Софія щось мовчки думають. Така вістка не відразу вкладається в свідомості. Все таки війна, товариші! Колись маршал Ворошилов сказав, що війна — найтяжча праця. Але як це розуміти? Наша країна має найбільше пісень про війну і про Червону армію. Від "Конница Буденного раскинулась в степи" ми дійшли до "Если завтра война..."

Неділя. Двадцять другого червня. Перший день війни. Дуже страшно. Спереду все абсолютно невідоме і страшне. Софія дивується: як Пушкін міг написати "Я с юных лет поклонник бранной славы... люблю войны кровавые забавы..."

Почалися воєнні будні, почалося життя в умовах війни. Заревли репродуктори. Передають марші радянських композиторів. "Мы врага встречаем просто: били, бьем и будем бить". Кінофільм "Дума про козака Голоту". Війна по-різному впливає на людей. Товаришка Фрідман, що до цього часу, екзаменуєючи з західної літератури, ставила лише трійки, вислухавши перед репродуктором заяву Молотова про бандитський напад Німеччини, почала підряд ставити п'ятірки. Репродуктор повідомляє: перш, ніж іти в бій, бійці еньського підрозділу подали заяви про вступ до комуністичної партії. Стала відомою військова і державна таємниця: уже більше місяця, як німецькі літаки безкарно літали над нашою західною територією, фотографуючи місцевість. Вулиці Харкова спорожніли. Заговорив інстинкт. Населення повалило в Гастрономи, Харчторги, щоб закупляти харчі. Старші люди знають, що війна — це нестача харчів, голодування. Продавці попереджають: "Хліба видаємо лише по одному кілограму на одні руки". Тоді в магазини сунуть цілими сім'ями, коли це не можливе, тоді займають дві черги: там і там. Хтось пустив чутку: раз війна, значить не буде соли. Молотов сказав, що ворог буде розбитий, перемога буде за нами. Спіймано першого німецького шпигуна. Він фотографував важливі об'єкти Харкова малим, як гудзик, фотоапаратом. Шпигун, крім тоненького молитовника, нічого більше з собою не мав.

... Ранок терпкий, як дике лісове яблуко, і дзвінкий, як горщики опішнянських ганчарів. Люди метушаться біля ще зачинених дверей магазинів. Репродуктори кожних п'ять хвилин повідомляють, що виступатиме перед мікрофоном товариш Сталін. Репродуктори своїм скрипом заглушують більшу кількість

слів. Почався виступ Сталіна. "Брати і сестри!", — після цих його слів наступила павза і почулося демонстративне булькання води з графіну. На обличчях людей, що стояли перед мікрофоном, порізнному відображалось здивовання. Один чоловіча голосно сказав: "Сталін знає, що робить".

13

Крізь окремі дерева пробивається індустріяльний пейзаж. Борис уже більше години збайдужніло сидить на зеленій лавці перед будинком інституту. Війна перекреслила всі його стремління. Харківська людина привчилася почувати себе однаково як на вулиці, так і у власній кімнаті: колективізм перемагає. Війна заставляє бути уважнішим до навколишнього оточення. Хочеться ласкаво і співчутливо дивитися в очі незнайомим людям, що як вода, пропливають мимо. З будинку театральної школи вийшла струнка дівчина і пішла Раднаркомівською вулицею. З гітарою прошумів гурт фабрично-заводської молоді: випроводжають товариша в армію.

Поїздка в Західню Україну так і не здійснилася. Десь далеко Марія. Вона десь потоне, загубиться в хаосі війни. Згадка про Марію сприймається як згадка про минуле. Червоноармійці, задираючи голови, оглядають пам'ятник Шевченка: "Ничего себе вещичка". Сіровий, як вірний пес, був накинувся на Тригуба, але справу, здається, зам'ято, бо воєнний час. Тепер уже не потрібно ні Анатолія, ні Тригуба, зайвий навіть Сіровий. Уперто поширюється нова чутка: ми маємо розумну тактику і покищо "замануємо" ворога в тил. Софія ставить прямо питання: "Чому наші війська відступають?" В першу ніч війни прийшов був наказ негайно звільнити корпуси студентського "Гіганту", вивантажувалися цілу ніч. Вікна в місті зафарбовано синьою фарбою. Також позафарбовано номери трамваїв, щоб шпигуни і диверсанти не могли орієнтуватися.

Вечір. Харків потопає в темряві. Дивно і якось первісно шумлять верхів'я старих акацій. Борис і Софія зупинилися біля потужного репродуктора, зараз Москва передаватиме "последние известия". Новий указ Верховної Ради звучить невблаганно і трагічно: майже вся європейська частина СРСР переводиться на військовий стан. Нові орденоносці, герої, генерали. Після одинадцятої години заборонено вуличний рух.

... Антифашистські фільми, що за час радянсько-німецької дружби були передані в архів, тепер знову з'явилися на екранах Харкова. Всюди "Професор Мамлок", "Сім'я Опенгаймів", "Болотяні солдати"

14

На дев'ятий день війни Софія і Борис залишили місто. Софія поїхала в свій приморський Бердянськ, а Борис на Донбас.

Кінець буде

ВЕЛИКИЙ МИР ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

Юрій Клиновий

На початку вересня 1976 року несподівано прийшла до мене в гості Олена Теліга — вона і я, правда, короткий час були приятелями, хоч і не в такому значенні, яке до цього іменника в множині на північно-американському континенті прив'язують молоді люди. З датою 31 серпня того року я одержав листа від Олега Штуля-Ждановича, одного з найкращих людей у нашій убогій еміграційній політиці, голови ПУНу, довголітнього приятеля поетеси. Він повідомив, що готує збірник з приводу 70-річчя з дня її народження, просив "написати ваш спогад".

Очевидно, Штуль-Жданович знав, що Олена Теліга і я були колись приятелями, проте спогаду тоді я не зміг написати, просто не був психологічно готовий помандрувати в таке далеке минуле, а втім виглядало воно занадто інтимним, щоб ділити його з громадою. Тим часом при кінці 1977 року таки з'явилася товста, прегарно видана книга,* а її упорядник Олег Жданович, на превеликий жаль і своїх організаційних товаришів і широких кіл нашої суспільності, відійшов із цього світу.

1

Познайомився я з Оленою Телігою 8 листопада 1938 року, коли Марія Бачинська-Донцова святкувала гостиною іменини свого чоловіка Дмитра Донцова. На свято прийшло багато гостей, а з далекої Варшави прибула Олена Теліга і Євген Маланюк, який як завжди, стояв на котурнах. Сиділа вона коло іменинника, вродлива жінка в зеленому костюмі, який з ніжною виразністю передавав принади її стрункої постаті. Я був завжди переконаний, — таку хибну згадку передала мені моя пам'ять, — що поетеса мала зелені очі. Але співавтори збірника, в їх числі й упорядник, одноголосно ствердили, що її очі були не зелені, а карі. Очевидно, таке враження зробила на мене не лише прегарна гостя з Варшави, але й її костюм, що надав її очам зеленого кольору.

---

*Олена Теліга. Збірник. Редакція і примітки О. Жданович. Детройт — Нью-Йорк — Париж, 1977. Див. рецензію Л. Онишкевич у "Сучасності" 1979, 5.

Багато років минуло з того часу, багато деталей, здавалося, записаних нестертими картинами в моєму мозку, вмерло в його сірих звоях, проте не всі. Пам'ятаю, як сьогодні, що по врочистій вечері всі ми гурмою пішли до нічного льокалю при Пекарській вулиці, що приманливо звався "Пекелко". Ми зізли сходами вниз, світла в ньому були тьмяні, червоні, ніби намагалися вдавати справжнє пекло, невеличка оркестра мрійно грала модні тоді танґа і фокстроти, тільки рідко вальси. Ми сіли за великий стіл, який для нашої чималої компанії вибрала чемна прислуга, замовили пляшку шампана, дехто пив каву і лікер. Хоч я був не цілком тверезий, у моїй голові палала ще одна лямпа крім тієї, яку засвітив алкоголь, це захоплення чарами поетеси, її рішучим словом, яким вона панувала над товариством. В цьому я не був самотній, всі, старші й молодші, — Донцов мав тоді 55 років, був між нами найстарший, — ентузіастично розмовляли з Оленою, кожний намагався втиснути своє ваговите слово. Тихенько сидів десь на сірому кінці стола тільки я; хоч і повернувся тоді з другого кінця світу, я був несмілий, може навіть трохи засоромлений своїм захопленням, що його скрити ніяк не міг. Червоняві тіні падали всюди, прикрашували все, і обстанову і людей, а Донцов із своїм мефістофелівським обличчям виглядав на справжнього господаря цього нічного свята.

Аж ось почулися ліричні звуки танґа, щось, наче електричний шок пішов по гостях. Тоді сталося диво, якого я й досі не годен собі пояснити. Я рвучко підвівся, підійшов до Олени і без одного слова потягнув її в танок.

Тут може треба казати, що вміння танцювати було чи не найменшим з моїх невеличких талантів, я завжди був напрочуд незграбний, тоді ще й худючий, майже такий високий і тонкий, як ще один приятель Олени, з кожного погляду великий Олег Ольжич. Проте ми танцювали вміло, тобто я майже тупцював по пальцях поетеси. Тоді вперше і чи не востаннє в житті я цілком піддався чарові танку, збагнув велику силу музики тоді, коли у ваших обіймах танцює гарна пані. Аж із спогадів, уміщених у збірнику, я дізнався, що Олена була знаменитою танцюристкою. Коли її чоловік інженер Михайло Теліґа був довгий час без праці в Варшаві і жив з дружиною надголодь, вона танцювала українські танки в нічних льокалях під акомпаньямент бандури свого чоловіка. Саме в цьому таланті поетеси крився секрет, чому фокстрот і танґо давалися мені дуже легко.

Повернувшись до Варшави, Олена Теліґа написала мені листа, в якому між іншим була згадка про той незабутній вечір у "Пекелку". Писала вона: "Ти потягнув мене в танок так владно, ніби я належу тільки тобі і нікому іншому". З того часу ми досить жваво кореспондували, Олена Іванівна написала мені яких 20

листів, я їй не менше — і її і мої листи, здається, загинули.

Останній раз я бачив Олену Телігу у Львові, чи не в Літературно-мистецькому клубі, коли вона разом з Уласом Самчуком перебрела річку Сян 16 липня 1941 р. і за кілька днів добилася до галицької столиці. Тоді вона була цілком іншою, ніж при наших побаченнях у 1939 р., стишеною і поважною, повністю відданою великій місії, що чекала на неї в Києві. А з того почуття, яке було між нами, не лишилося багато, ніби з весняної яблуні опав білий цвіт. Олена Іванівна багато розмовляла про свою недалеку подорож до Києва, тоді її очі горіли, як колись. Пригадую добре ще одну тему нашої розмови. Поетеса розпитувала мене, що я роблю, а коли довідалася, що моїм єдиним зайняттям є чекання (про свою подорож в Україну, що почалася за кілька днів, я їй не згадував, бо знав, що ми тоді були прихильниками двох ворожих одна одній ОУН), вона із сестриною зажурою кілька разів повторила:

— І що ж ти, бідний, роби́тимеш? — А врешті додала: — А може, ти пішов би працювати в організаційний апарат?

Поетеса, очевидно, мала на увазі апарат своєї організації. Я майже сердито відповів:

— І чого ж мені йти в будь-які апарати, я ж правник.

Хтось підійшов до нас, ми припинили розмову, а я і досі не вибачив собі своєї непотрібної сердитості.

2

Збірник "Олена Теліга" — справжня копальня відомостей про поетесу, хоч і не зредагований фаховим літературознавцем. Він вміщає майже все, що написала вона, і майже все, що написано про неї. Збірник широко розповідає про її творчість і її героїчну смерть, але він тільки натяками показує поетесу як живу людину, як жінку. Тут маємо справу з явищем, яке польський критик і перекладач Тадеуш Бой-Желенський зве "бронзуванням", а Богдан Бойчук і Богдан Т. Рубчак в антології "Координати" звать "омітизовуванням". І ще одну невелику хибу можна помітити в збірнику. Вона мало вражає сучасників Теліги, зате для теперішнього молодого покоління в Україні, а й того, що народилося на чужині, він пахне прикрим анахронізмом, пережитком мертвих тоталітарних ідеологій. Ця хиба — це намагання авторів збірника, — правда, тут є винятки, — повністю "політизувати" поетесу, в поезії якої нема ні сліду якоїсь політики, ідеології чи груповості. Бо справа не в тому, чи Теліга була більше чи менше завзятим членом ОУН(м), справа в тому, що вона була і видатною поетесою і героїнею, яка своє молоде життя, повне, за її власним висловом, "шуму ненароджених поезій", свідомо подарувала батьківщині. А

"політизуванням" її організаційні товариші тільки применшують її значення, намагаються зробити її власністю однієї еміграційної групи. Проте треба бути справедливим, збірник видано заходами і на кошти Українського золотого хреста в США, саме цій організації ми мусимо бути вдячні за це прегарне видання.

Збірник складається з п'яти частин: поезій Олени Теліги (42 сторінки, ледве одинадцята частина збірника), її прозових творів (94 сторінки, п'ята частина збірника — їх самих вистачило б, щоб задокументувати політичні погляди поетеси), біографічного нарису О. Ждановича, подекуди дуже вартісного, але, на жаль, розводненого політичними поглядами автора (40 сторінок), далі з частини "Спогади й матеріяли" (аж 281 сторінка, отже майже три п'ятих збірника — деякі дуже вартісні і цікаві, як спогади Г. Лашенко, М. Бачинської-Донцової, С. Гординського, деякі анемічні, як стаття Є. Маланюка), а врешті із п'ятої частини "Літературно-критичні оцінки", майже вдвоє більшої розміром, ніж поезії Теліги (аж 64 сторінки).

Очевидно, розподіл багатого матеріялу не є і не може бути ідеальним, тематично розділи схрещуються один з одним. Наприклад, у всіх спогадах знаходимо подібні біографічні дані, ті самі цитати з творів поетеси, всюди можна знайти оцінки її поезій, коментарі до її трагічного загину тощо.

Немає сумніву, що найцінніша частина збірника — найменша, отже, поезії Олени Теліги, їх 35, одна на кожний рік її фізичного життя, коло трьох на кожний рік її творчого життя. Про її поезії написано багато, українські критики й поети на еміграції сказали про неї своє слово, вважаючи її мініатюрний поетичний доробок вартим своєї уваги. У збірнику маємо статті і критичні нариси Ю. Бойка — його стаття написана з точки зору ідеолога своєї політичної групи, С. Гординського, що написав один з найліпших спогадів-оцінок (він вміщений у мемуарній частині), В. Державина, великого ентузіяста творчости Олени Теліги, Д. Донцова — в його статті знаменитий тільки заголовок "Поетка вогняних меж", решта відгонить шабльономим повторюванням давнього, але без переконливости, прикметної кращим есеєм цього ідеолога і критика, Ю. Клена, автора досить анемічного нарису, О. Лятуринської, Є. Маланюка, автора такого ж нарису, як Кленів, Гр. Шевчука, з аналітичного погляду автора знаменитої оцінки, і двох молодих літературознавців, Богдана Бойчука і Богдана Т. Рубчака.

Всі критики, та й мемуаристи (цих останніх аж 18), одногосно ствердили високу вартість поезій Олени Теліги. В. Державин заявив, що вона — "наша найбільша після Лесі Українки поетеса", а далі, що поема "Вечірня пісня" "становить геніяльну синтезу тематики любовної і громадської". Думку про високу

позицію поетеси в українській літературі потвердили інші критики, отже Бойко, Бойчук і Рубчак, Гординський, Шевчук, нарешті теж добрий знавець української поезії, польський поет Юзеф Лободовський. Цей останній, не без деякої рації, писав: "Напевно в ліриці її (Лесю Українку — прим. Ю. К.) перевищують Оксана Лятуринська, як і Леся Волинянка, і Олена Теліга, що трагічно загинула в розквіті творчих сил". А в своїй статті "Дві розстріляні поетки", вміщеній у тижневику "Wiadomości" від 16 липня 1978 року, Лободовський доповняє свій погляд: "Для мене, як і тоді, Леся Українка є драматургом великого розміру, її лірика відсувається на другий план".

Проте українська еміграційна критика, аналізуючи творчість Теліги, якось не могла дати собі раду з її невеличкою, але з формального і тематичного боку досконалою поезією. Це видно зокрема в статтях двох видатних критиків, Державина і Шевчука. Коли Державин помилився, окреслюючи її поезію як "шлях до класицизму", — справді її поетичний шлях це типовий неоромантизм, — то Шевчук, перебільшивши певні формальні ознаки її поезії, назвав її "альбомною". Очевидно, з чисто формального боку Шевчук має рацію, його захопила абсолютна безпосередність Теліжиної поезії — із 35 коротших чи довших поезій аж 27 адресовані названим чи неназваним особам, отже мають епістолярну форму, властиву альбомній поезії. Але, крім цієї формальної ознаки, її поетична творчість ані не відірвана від життя, ані не дрібна своєю тематикою, навпаки, з кожного погляду вона розриває вузькі рамці альбомної поезії до тієї міри, що з тої альбомності не лишається нічого. А втім і сам Шевчук розумів нестійкість своєї тези, коли, таки у тій же своїй статті, зрікся "альбомності" Теліги: "конкретність бачення, суворість композиції, залізна дисципліна ритму — в таких рамках альбомні поезії перестають бути альбомними". Це речення, одна з найкращих характеристик Теліжиної поезії, не абстрактне, воно, як це виходить із тексту, таки стосується до творчості поетеси. Тому треба думати — так висловився в розмові зі мною Олег Зуєвський — що "альбомність" поезії Олени Теліги у статті Шевчука має декоративне, не суттєве значення.

Високо оцінюючи невеличкий поетичний доробок Теліги, що ставить її в перший ряд видатних поетів України, критики водночас підкреслюють деякі хиби її поезії, передусім прозаїзми і дещо стерту образність, т. зв. кліше. Роблять такі зауваження і Шевчук, і Державин, і Бойчук з Рубчаком. Проте справжні поети, а до них, без сумніву, належить Олена Теліга, воістину володіють чарівною паличкою із світу казки. Вдаряючи нею по давно стертій метафорі чи порівнянні, вони оновляють, оживляють їх, надають їм свіжого звучання, нового блиску, наче чистильник взуття старим,

зношеним черевиком. Коли ж ідеться про прозаїзми, то й тут справжні таланти вміють їх "сховати", зробити такими, що вони перестають бути прозаїчними. Ось візьмемо, наприклад, тяжкий прозаїзм із Теліжиної поеми "Поворот", не менше тяжкий, ніж Франкова "логіка фактів" у його геніяльній поемі "Мойсей":

І те, що було мрією роками,
Все обернеться в дійсність і **МОЖЛИВІСТЬ**:

В наступних двох рядках поетеса "відкуплюється" від страхітливої "дійсності і можливості" доброю римою:

Нам буде сонцем кожний куц і камінь
У ці хвилини гострі і щаСЛИВІ.

А образність, метафори й порівняння? Якщо в повісті трапляється раз на 20 сторінок добра метафора чи порівняння, очевидно, згармонізовані з цілістю, то вони, наче блискавки в глупу ніч, освітлюють твір письменника, оголюють читачеві його власний емоційний світ, відкривають йому неусвідомлені секрети його власної душі. Коли в поезії О. Теліги трапляється образність, що була кимсь уживана раніше, отже, така, що підходить під визначення "кліше", то вона щедрою рукою розкидає і свіжі метафори й порівняння, цікаві новизни. Котру її поезію не взяти, всюди абсолютна досконалість метричної будови, лаконічність, доведена до крайніх меж, ніби кожна поезія остання, що її пише поетеса. Саме тому її так часто цитують ті, що пишуть про неї, — ота "цитатоманія" так розповсюджена, що хіба треба навести "ipsissima verba" упорядника Ждановича: "У всіх статтях скорочуємо цитати з поезій О. Теліги".

Упорядник не подає поезій Теліги в хронологічному порядку їх написання чи надрукування, ця звичайна вимога літературознавчих робіт не найшла собі у збірнику навіть малого місця, — але дві поезії, вміщені на початку, є, як він стверджує, першими, які поетеса вважала вартими друку. Знайшов їх Ю. Бойко в брошурі "Сучасні українські поети", що була підготована М. Мухином і надрукована в Чернівцях 1936 р. Перша з них "Гломінний день" варта уваги й тому, що в ній поетеса, вперше і востаннє, вживає теж "найгостріше слово Україна". А друга, "Сонний день", правда, в початковій фазі, показує дужий талант поетеси. Тут є метафора про березку, що схилє свої плакучі гілки, один з найпоетичніших пейзажів матері-природи, саме тому вкрай стертий довгим уживанням у поезії ще від античних часів. Пише у своєму нарисі про поезію Олени Теліги Оксана Лятуринська:

Перед роками, не знаючи особисто Олени Теліги і натрапляючи на її поезію, я, зацікавлена, запитала раз одного знайомого — хто Теліга?

Мій знайомий, який ніби належав до еліти і вважав себе знавцем літератури, відповів: — Як вам сказати? Провінційна панночка, закохана в берізки.

Один-єдиний раз уживає Теліга цього безнадійно стертого поетичного реквізиту, проте з силою справжнього майстра видобуває з нього зовсім свіжу метафору, знайдену в глибинах своєї підсвідомості:

Але там, де берізка-пані
Шаль прозорий нам кинула в дар...

Немає сумніву, що в невеличкій розміром творчості Олені Телізі вдалося створити свій власний поетичний світ, передати його з такою силою, що він мініатюрними штрихами насвітлює прагнення її героїчного покоління, пройняті щедро її великою вірою і політій власною кров'ю. І обом нашим видатним критикам на еміграції, Державину і Шевчукові, вдалося, на нашу думку, знайти найважливіше в творчості поетеси, оригінальну рису її поезії, те "щось", що у великому хорі і нашої і світової поезії дає їй окремий голос і окреме непозичене місце. Пише Державин у своїй статті "Заповіт Олени Теліги":

Бо ця геніяльна синтеза любовної і героїчної лірики, унікальна не лише в нашому, а й у цілому європейському письменстві, стоїть зовсім окремо...

Додати хіба треба, що повища характеристика стосується до поеми "Вечірня пісня". А Шевчук у кінцевому уступі своєї статті "Без металевих сліз і без зідхань деремних" пише так:

Олена Теліга в українській поезії лишається неповторним зразком романтичної самоопанованості. В інших народів важко вказати подібні приклади самодисципліни романтика, романтизму, що виявляється саме в самостримі.

Обидва критики мають рацію, обидва по-своєму знаходять велич літературного доробку української поетеси, перший у тематиці, другий у її стилі. Якщо нам можна висловити власну думку, то Державин був ближчий до тієї правди, яка промовляє до підписаного. Неповторність Олени Теліги, її оригінальність у тому, що еротика її поезії зливається з еротикою вищого порядку, з одержимою любов'ю до своєї батьківщини, засвідченою її смертю. Прикладів на наше твердження в її поезії дуже багато, бож, —

О, краю мій, моїх ясних привітів
Не діставав від мене жодний ворог.

Це й стверджує сама поетеса у прегарній поемі "Відвічне", присвяченій Н. Ливицькій-Холодній. Коли темою поеми є "золота цариця", відвічний ерос, то вона підкреслює обмеженість людського кохання, його другорядність і для Ливицької-Холодної і для себе:

Хай не тобі ми віддались до смерти,
А іншій Пані — Рідній і Єдиній...

3

Однією з найважливіших подій у житті Олени Теліги було її одруження. Як це не дивно, ні автор біографічного нарису Жданович, ні ніхто з численних мемуаристів не подає року, коли ця подія сталася. Але із спогадів Галини Лашенко, — вона і поетеса познайомилися чи не в 1927 р. і зразу стали приятельками, — можна здогадуватися, що весілля відбулося таки того 1927 року, коли поетесі ледве сповнилося 20 років. Лашенко, що була другою дружкою Олени, цитує повністю текст весільного запрошення, отже вінчання відбулося в євангельській церкві в Подєбрадах "1 серпня о год. 7 вечора". Але і в запрошенні року не подано.

У майже всіх спогадах і в поезії Олени Теліги з'являється фрагментарно її чоловік Михайло Теліга, кубанський козак і бандурист, який, закінчивши лісовий відділ УТГІ, став інженером і в 1935 р. дістав у Польщі непогану посаду у своєму фаху. Він, як можна здогадуватися із спогадів Сергія Литвиненка, єдиних, присвячених тільки йому (звідси і їх заголовок "Зустріч із Михайлом Телігою", народився десь коло 1902 р., отже був на кілька років старший від поетеси. Литвиненко з любов'ю розказує про службу Михайла в армії УНР, де він, ще дуже молодий, віддано виконував у своєму курені обов'язки фельдшера, а водночас співав при акомпаньяменті своєї бандури козацькі думи, утверджуючи національну свідомість козаків. Згадує Литвиненко:

Пальці ритмічними рухами посуваються по струнах. Юне, гарне обличчя з чепурною, по-козацьки підстриженою чуприною підняте легко вгору, осяяне місячним світлом, видається нереальне, просто надприродне. Задивлені в далечінь сірі очі якби бачили все те, що кажуть слова думи. А кажуть вони про лицарів козачої доби, про велич і потугу козачого духа, про безмежну любов до батьківщини, про глибоке почуття лицарськості та слухності козачих змагань за волю.

Звуки пісні далеко не розходяться, бо гурт слухачів поквално ловить їх серцем і душою, ховає десь глибоко і далі не пускає. Це молодий фельдшер старими думами будив до чину дітей українського відродження.

Литвиненко розповідає також про Михайла Телігу вже по звільненні з польських таборів, десь на початку 20-их років — і цей мемуарист скупий на роки:

Слухачі, серед яких українців з Криниці та околиці було яких 20%, решта поляки, вітали бандуриста однодушно, дуже прихильно. Не одну думу приходилось йому виконувати по два, а то й три рази, а при кінці програми прямо не дозволили зійти йому зі сцени, домагаючись ще і ще. Звідкілясь появилася маса квітів, якими дослівно закидали Михайла. Та й не дурно. Грав і співав Михайло прекрасно. За ці останні роки, що ми не бачилися, технікою гри і багатством репертуару пішов він дуже вперед. Голос скріпився, змужнів, хоч і залишився той, питомений йому тембр. Ну, та й сама постать. Стрункий, вище середнього росту, з гарним ніжним обличчям і прекрасними руками, одягнений у ефектовний народній одяг, робили своє, [?] а зокрема жіночі серця танули.

А й інші сучасники, що знали Михайла Телігу, пригадують його високим, вродливим чоловіком, яким захоплювалися жінки, яким так захопилася молоденька Олена Шовгенева, що вийшла за нього заміж. Проте не всі мемуаристи, знайомі і приятелі Теліг, мають добре слово для Михайла, деякі вважають, що інтелектуально він не доростав до Олени і що на цьому тлі виникали конфлікти між ними. Пише Галина Лашенко:

Я дивувалась, як Олена могла собі вибрати за чоловіка Михайла Телігу. Він здавався мені людиною нецікавою. (Далі довга цитата з нарису письменника М. Чирського, яку пропускаємо — Ю. К.).

Михайло Теліга був тихою, скромною людиною, спокійної вдачі, не дуже здібний. Власне мав здібності музикальні, добрий слух і грав на бандурі. Вчився в Академії довго, але пильно. Був працюючий і, що дуже цінно, мав почуття обов'язку. Свою наречену любив дуже.

Тут Михайла Телігу обороняє редактор збірника Жданович — він сам так і не написав спогадів про поетесу, але в примітках під кожною частиною збірника дає свої, дуже цінні коментарі. Пише він майже ображено:

"Людиною нецікавою" Михайло Теліга міг видатися Авторці (тобто Г. Лашенко — прим. Ю. К.) хіба з першого погляду. Коли в 1935 р. я познайомився з Телігами, то Михайло був дійсно "тихим героєм", але це тому, що Олена стала визначною поеткою і він свідомо відсувався на другий план, бож відвідувачі приходили "до неї" і задля неї. Але він був людиною читаною, інтелекгентною, з відчуттям глибин життя і літератури та дотепною. Авжеж, що Олена і її оточення "підтягнуло" його. Але "нутро" він мав і до одруження, що їх і з'єднало, про що говорить Олена в різних віршах.

Відомі її блукання в шуканні української свідомости, й вона завжди казала, що Михайло тут був одним з рішальних впливів. Чи могла б вона сприйняти від нього українську свідомість, коли б він викладав українські проблеми не на її рівні?

Коли йдеться про Олену Телігу, то одну з найкращих характеристик дала їй у своєму спогаді М. Бачинська-Донцова:

Олена Теліга була чарівна жінка, повна індивідуальної жіночої принади. Говорила глибоким альтовим голосом, сміялася часто, закотисто. Мала регулярні риси обличчя, рівний ніс, виразні уста і живі очі, що вміли кидати блискавиці. Була вище середнього росту, шатенка, рівномірної будови і пристрасно любила танці.

Далі Донцова спирається на цитату з Теліжиної поезії, ще один доказ, як глибоко автобіографічною була її поезія:

Розсипала "свою зайвину перлисто: комусь там дотик рук,
комусь гарячий сміх".

А ще далі коментар, також спертій на поезії Теліги:

Роздавала без міри жіночу ніжність, хоч там, де треба, була
тверда й сувора.

Підсумовує Донцова свої коментарі на цю тему так:

Мистецьке подружжя — це широка тема сама для себе.

Воно й правда, подружжя поетів, акторів і взагалі мистців рідко коли бувають мирні, щасливі, відзначаються вони звичайно бурхливістю, частими розлуками. В поезії Теліги легко простежити історію її особистого життя та історію її подружжя, зразу сповненого гарячим коханням, потім поступнево холоднішого, — дітей у них не було, щоб цементувати його, — а наприкінці життя напричуд мирного, споєного разом, ніби Михайло й Олена мали 80 чи більше років і разом, як Овідієві Філемон і Бавкіда, йшли спокійно до свого кінця. З цього погляду цікаві чотири поезії Теліги і тим, що вони цілком присвячені їм обом, і тим, що вони, бодай теоретично, характеризують окремі періоди їх співжиття.

Перша з тих поезій "Сонний день", як уже згадано, одна з перших, написаних поетесою, має за тему прогулянку в лісі, під час якої Михайло розказує молодій дружині "про козацькі степи і станиці". Хоч ця поезія описує, без сумніву, перший, щасливий період їх подружжя, але й тут не покидає поетесу гірка рефлексія: "Легко жить без великих хотінь".

Коли ж пройшло перше гаряче кохання, Олена Теліга платонічно фліртувала з молодими людьми свого покоління,

захоплювалася ними без уваги на те, чи вони стояли вище інтелектуально від її Михайла, чи ні, а вони і собі втрачали умрозум через елегантну, чудову жінку, якою була поетеса. Натяками згадують про цей період життя Теліги її мемуаристи, найвиразніше Гординський і Лятуринська. Перший розказує про гумористичну сторінку "Ілюстрованих вістей", публікованих у Кракові в початкових роках нацистської окупації. Редагував ту сторінку ЕКО, він і нарисовував карикатури деяких культурних діячів, між ними й Олену Телігу. Далі цитуємо Гординського:

Але "сенсацією" була, власне, О. Теліга до слів "А за мною молодою ходять хлопці чередою". Олена йшла спереду, у вигадливому капелюшку — а мала вона смак добирати їх — із задертим угору носом, і вела за собою череду хлопців. Вона образилася страшенно: і капелюх не так, і ніс надто вгору, тут багато додано, а там тонка дуже і т. д. Але найбільша образа була за що інше: позаду "череди хлопців" плентався пес! — Як я, як редактор, смів його пустити!?

Потверджує популярність поетеси між молодими людьми також Лятуринська, пише вона в своєму нарисі "Поезія Олени Теліги":

Я запитала юнаків-революціонерів: — Хто Олена Теліга? І вони в один голос відповіли: — Вона прекрасна! Хороше! І я знаю, що дехто з них мав на своєму щиті голубу шаль Олени.

Михайло Теліга не міг не знати про ці невинні флірти своєї Олени, а ще до того не міг бути щасливий своїм підрядним становищем у подружжі. Як більшість чоловіків на його місці, він ревнував сильно, боляче, бо свою прекрасну Олену таки дуже любив. Саме наслідком цих, інколи неконтрольованих ревностів була знаменита поезія Олени "Я руці, що біла, не пробачу". Коли ж Михайло, конаючи від заздрощів, покидає її на якийсь час, вона пише чудову поезію "Вірність", в якій по-своєму, гордо й ненастирливо, благає його повернутися:

Приходять люди й золоті пориви
Дають за скарби, що господар кинув.
Та я не хочу за найвищу ціну
Віддати те, чим володіє Привид.

Такі ж настрої, але не в такій гострій формі, знаходимо і в єдиній поезії, адресованій чоловікові — вона і зветься так, "Чоловікові". Це історіософічна, ясновидюща поезія, — ясновидіння Олени Теліги це окрема тема, його добачили в її поезії і Лященко, і Бойко, і Донцов, і Шевчук. Хата, в якій вони живуть, меблі, все буденне їй чуже:

І тому, що в своїм полоні
Не тримають нас речі й стіни,
Ні на день в душі не холоне
Молодече бажання чину.

Поетеса мріє про "канонаду грізного грому", що покличе їх обох на великий подвиг — саме тут одне з її ясновидінь.

Проте помалу, неухильно маліють щоденні справи, турботи, "солодкі звички", приходиться метаморфоза, до якої Олена Теліга готувалася ціле життя. З пророчиці без грізних віщувань, — занадто поетеса-неофітка любила свою батьківщину, щоб пророкувати їй якесь зло, правда, й добра вона не добачила "у тьмі глибокій", — народжується героїня. Завжди незмінне Михайлове кохання, таке ж міцне, як і в день шлюбу, стає тільки ступенем, по якому треба підвестися вгору, ближче до "Пані — Рідної і Єдиної". І коли 1941 р. "канонада грізного грому" покликала їх у похід, Олена Теліга і її Михайлик, — так зве вона свого чоловіка в кількох листах з дороги до Києва, наводить їх у своїх спогадах Улас Самчук, — готові на все, тривожні, бо без великих надій, їдуть в Україну за наказом чи з доручення своєї ОУН(м).

Чи багато Олена Теліга доконала в Києві, не нам судити, чи варто було посилати поетесу з таким талантом у "сторозтерзаний" Київ та й ще зціпенілий у лапах чорних когорт Гітлера, важко сказати. Проте із свідчень її друзів знаємо, що в час, коли все українське національне життя шойно нею збудоване, крихітне й непевне свого завтра, валилося під ударами Гестапа, вона рішуче відмовилася піти в підпілля. 9 лютого 1942 р. Гестапо оточило приміщення Спілки письменників, головою якої була поетеса, зробивши в ньому "мішок". Розповідає Жданович, що був тоді в Києві:

Ситуація була більш, як поважна, в кожному разі настроїв був похоронний, лише Олена Теліга бриніла сміхом, підбадьорювала, казала, що братиме всю відповідальність на себе, тому іншим нема чого боятись. Потім ми довідались, що додержала слова абсолютно, докладно.

До слів Ждановича Лашенко додала ще інформацію про поведінку Михайла Теліги під час арештування:

Коли Гестапо обсадило Спілку і запитали арештованих: "Хто є членом Спілки, хай піднесе руку?" — один з членів Спілки, зміркувавши, що при тій ситуації членство в Спілці є небезпечне, руки не підніс. Михайло Теліга, інженер по фаху, не був членом Спілки — не був ані поетом, ані письменником. Але глянув на дружину, хвилину вагався і руку підніс.

Так сталася трагедія, поетеса знайшла свою "гарячу" смерть

за Україну, разом із нею поклав своє чоло під німецькі кулі гвардієць особистої охорони Симона Петлюри, нащадок славних запоріжців Михайло Теліга. Нарешті вони цілком одне одному віддані, об'єднані коханням, вірні до могили.

Так Олена Теліга знайшла свій великий мир, мир із своїм Михайликом, мир із своєю "Панею — Рідною і Єдиною", так дужою і впевненою рукою, за своїми власними словами, перенесла "свічу за межі схилу", життя своє і життя свого Михайла.

П УНІГУ, УНІГА, таке то в нас життя

О Демонодор Баюрський

С

М

І

КОНФЕРАНСЬЄ. Пані і Панове! Відкриваємо наше перше...

Ш ЦИНІК (справа). ... і останнє...

К КОНФЕРАНСЬЄ (не зважаючи на Циніка [справа]). ... українське кабаре. Слово має Професор.

А ПРОФЕСОР. Дозвольте мені, так би сказати, сказати пару слів. Хто має очі, тому видно, очевидно, що нема правди, так би сказати, української, російської, американської і так далі, і так далі, очевидно, а є тільки одна правда — Veritas...

ЦИНІК (справа). ... in vino.

Гурт лібералів (регоче оглушливо і каскадно).

Гурт націоналістів (зберігає національно-визвольну поважність).

ПРОФЕСОР. Прошу, так би сказати, не переривати. Я ще, очевидно, не скінчив. Нав, лейдис енд джентелмен, лет мі, альзо, сее, со ту сей, е ф'ю вордз ін ауер офішел ленг'видж.

АНГЛОСАКСОНЕЦЬ. I didn't know that Ukrainian sounds so close to English.*

Гурт лібералів (вже має реготати, але бачить, що Англосаксонець говорить серйозно і з дитячою невинністю, — отже, змовкає).

Гурт націоналістів (нічого не розуміючи, на всякий випадок робить демонстрацію, підносячи транспарант з написом: Away with you! Long live Formoza and Somoza!**).

ПРОФЕСОР (вказуючи на демонстрантів). І для такої публіки я, так би сказати, присвятив, очевидно, стільки років життя. Шейм, альзо, он ю!

"Сучасність" має намір відзначити 60-річчя професора Омеляна Прицака і вже понад шість років праці Українського наукового інституту Гарвардського університету статтю. Тим часом подаємо гумореску.

* Я не знав, що українська мова звучить так подібно до англійської.

** Геть вас! Хай живуть Формоза і Сомоза!

АНГЛОСАКСОНЕЦЬ (до демонстрантів). Which of you is Mr. Ahlzo!*

ГУРТ НАЦІОНАЛІСТІВ (знічується; один врешті наважується сказати). Вот?

ОДИН З ГУРТУ ЛІБЕРАЛІВ (глумливо). Що з вас за націоналісти, якщо вживаєте такого страшного московського слова "вот"?

ГУРТ НАЦІОНАЛІСТІВ. Зараз вам покажемо, які ми! (кидаються з кулаками на лібералів. Конферансьє, Професор і Англосаксонєць пробують безуспішно розділити ворожі табори. Ліберали тікають).

ЦИНІК (справа). Хіба я не сказав, що це буде останнє наше кабаре?

ЗАВІСА

(в наслідок браку грошей на ремонт застрягає, дозволяючи публіці вмішатись у бійку на сцені).

---

* Хто з вас тут містер Алзо?

Радянський бюрократичний модель панування

Борис Левицький

Спроби визначити характер і суть радянської системи панування мають свою історію, що починається більш-менш з перших років існування радянської держави. Історична роля належить тут Троцькому, який уже в 1930-их роках у різних статтях та працях звернув увагу на найважливіший фактор, що визначав розвиток радянської системи — швидкий поступ бюрократичної дегенерації. Дискусія на тему "Що таке СРСР" триває по сьогоднішній день. Цим питанням цікавляться політичні діячі й соціологи та інші наукові кола. Статті на цю тему, а також солідніші студії різних лівих критичних авторів грішать, на жаль, тенденцією до доктринерського, сильно "ідеологізованого" і часто абстрактного підходу до самої проблеми, до втечі в сферу дослідження загальних "закономірностей" суспільства "переходового типу", до формулювання всякого роду гасел або догматично зформульованих тез. Лише за останні роки можна помітити певні зміни, які вносять у цю дискусію теоретики соціалістичних країн, наприклад, Ота Шік або недавно заарештований

Борис Левицький, нар. 1915 у Відні, студював філософію в львівському університеті (диплом магістра 1938); науковий публіцист і дослідник, автор 24 книжок, у тому числі 6 перекладених іншими мовами, та понад 100 статей у наукових журналах. Головна спеціальність: внутрішні проблеми Радянського Союзу, передусім: національна політика (книжки: *Die Sowjetukraine 1944-1963*. Кельн, 1964; *Polityka narodowościowa*. Париж, 1966; *Die sowjetische Nationalitätenpolitik nach Stalins Tod*. Мюнхен, 1970); соціальні проблеми (книжка: *Die Gewerkschaften UdSSR*. Франкфурт, 1970); розвиток політичної структури, апарат та інституції, а також персоналії (книжки: *The Soviet Political Elite*. Станфорд, 1969; бюлетень, видаваний кожного місяця, починаючи з 1955 р.: *Personelle und institutionelle Veränderungen in der Sowjetunion*; радянська частина *Who's Who in the Socialist Countries*. Нью-Йорк — Мюнхен, 1978); політична опозиція; соціальна структура.

східнонімецький комуніст Рудольф Баро (Barro). На жаль, немає на цю тему ґрунтовних праць авторів з кіп політичної опозиції в Радянському Союзі. Найбільше ще зупиняється на цих проблемах Рой Медведєв у студії "Книга о социалистической демократии", але й він пропускає ряд центральних питань, що стосуються до деталей функціонування радянської системи. Звичайно, з'явилося в Радянському Союзі чимало вартісних статей на цю тему, але чимало теоретичних праць, головне молодих лівих опозиціонерів у Радянському Союзі, на жаль, на Заході не відомі. Серед праць, що присвячені окремим проблемам, студія Івана Дзюби про національну проблему є найповажнішим вкладом у розуміння одного з найважливіших аспектів радянської системи

У т. зв. советології, себто в західній науці про Радянський Союз, можна також зауважити з цього погляду величезні занедбання, помилки і непорозуміння. З'явилося чимало праць, головне в США, на тему партійного керівництва економікою. В основному вчені згодні в тому, що в Радянському Союзі існує специфічний тип "бюрократичної системи панування". Ґрунтовна помилка багатьох західніх соціологів полягає одначе в тому, що вони бачать бюрократію як суспільний феномен, що постав у зв'язку з раціоналізацією, модернізацією і спеціалізацією, головне в управлінні. Крім того, підкреслюється дистрибутивна роль бюрократії в Радянському Союзі, себто її функція в розподілі нечисленних матеріальних та людських ресурсів, головне в перших фазах розвитку радянської держави. В оцінці бюрократії в Радянському Союзі послуговуються дуже часто методами і науковим інструментарієм дослідів бюрократизму західних капіталістичних суспільств. Така "бюрократія" і "бюрократизм" справді існує в радянському суспільстві, і навіть у більших розмірах, ніж в інших суспільствах. Але цей феномен не має майже нічого спільного з тією суспільною групою, яка є носієм політичної влади, через бюрократичні апарати панує над цілим суспільством і з успіхом здійснює "партійне керівництво" всіма організаціями (передусім державою), інституціями та громадськими організаціями.

Не менш важливою є ще одна помилка радянознавців: а саме вони в більшості випадків досліджують різні відтинки радянського суспільства, приміром, — державний апарат, індустрію або профспілки, а також конституцію, закони, *ізолювано* від тих норм та іншої практики, які є в усій політичній системі обов'язковими, не зважаючи на те, що йдеться про цілу систему таких норм та практики, що створилися *поза легіслативою*, що не зафіксовані в жадних законах, статутах чи інших правних актах. Уже з цієї причини більшість т. зв. стандартних праць про Радянський Союз, що з'явилися на Заході, — щонайменше однобічні, вони не

інформують про фактичний стан. Радянський спеціаліст у справах партійного керівництва Бєлих не без іронії "усправедливлює" такий стан, що постав у 1960-их роках теж у Радянському Союзі. Вчені вважали, що існує своєрідний "поділ праці" між спеціалістами в ділянці "партійного керівництва" та справ партії, обов'язком яких є про ці питання не лише писати, але й видавати відповідну інструктивну літературу, з одного боку, і юристами, економістами і головне спеціалістами в справах *управління*, які обмежувалися лише стереотипним ствердженням, що партійне керівництво стосується і до даної ділянки, при чому автори односторонньо і неправдиво твердили, що ця керівна роль партії сходить в основному на спрямування всього суспільства в напрямі побудови комунізму і послуговується передусім "переконанням".

Після падіння Хрущова розбудова партійного апарату та скріплення його керівної ролі в суспільстві набрали таких розмірів, яких радянська історія перед тим не знає. Це відбувалося і на відтинку теоретичному; видано багато матеріалів, що стосуються до теми "Партійне керівництво", з'явилася величезна кількість праць, в яких висвітлюється, як виглядає партійне керівництво на різних відтинках суспільного життя, наприклад, у державному апараті, на заводах, у наукових інститутах, в армії, включно з партійним керівництвом шпиталями і домоуправами. У фаховій літературі говориться ясно: партійне керівництво — це не тільки політично-виховна праця, але ряд *організаційних* заходів, за допомогою яких "партія" здійснює свою керівну роль у суспільстві.

Наукова аналіза сьогоднішньої радянської бюрократичної системи панування мусить передусім відповісти зовсім конкретно на два головні питання:

Хто є ця панівна бюрократія?

Якими механізмами панування вона послуговується, щоб зміцнити й поширити свою панівну позицію в суспільстві, щоб здійснювати успішно функцію тотального керівництва всім суспільством?

При тому йдеться про аналізу, що стосується до сучасної панівної системи, бо, не зважаючи на те, що головні механізми називаються "ленінськими" і теж повинні були недавно святкувати своє 60-річчя, партійний апарат пройшов свою власну історію. В умовах деспотичного панування Сталіна він був жертвою кривавих чисток і не був найважливішою підпорою влади. Органи безпеки були в очах Сталіна надійнішим інструментом панування. Вони контролювали і партійну бюрократію. Після смерти Сталіна партійний апарат відновив свою керівну позицію в суспільстві, але незабаром він знову зазнав важких ударів з боку Хрущова, який на листопадовому пленумі ЦК КПРС 1962 року здійснив реформу

партії під гаслом "стара структура сковує нашу діяльність, зв'язує руки, не дає можливості розгорнути повністю ініціативу партійних організацій у керівництві всіма галузями виробництва". Ліквідація основної ланки партійного апарату — сільських райкомів, впровадження примусової ротації керівництва, зменшення числа партійних працівників, включно до передачі великої кількості партійних будинків школам, шпиталям, та інші заходи — послабили керівну роль партійного апарату в системі.

Звичайно, не йшлося про якусь демократизацію партії, але, напевно, було бажання, щоб база, себто комуністи на місцях праці, виявляла більше активності, щоб їхня ініціатива не була сковувана молокваліфікованими апаратниками. Перші заходи нового партійного проводу з Брежневим на чолі були спрямовані на уневажнення всього, що послаблювало позиції апарату. Від жовтня 1964 року відбувається постійна розбудова партійного апарату, постійне удосконалювання його праці, головне на відтинку партійного керівництва суспільством. Брежнев є речником інтересів партійного апарату, апарат завдячує йому свою панівну позицію в системі. Тут джерело кар'єри самого Брежнева. Напевно йому "смакують" різні ордени, титули, керівні посади, але все це завдячує він не перемозі над "противниками" в Політбюрі, як спекулюють дуже часто навіть визнані фахівці, а тільки тому, що *він є людиною апарату*, що апарат потребує сильного, не звичайного, пишного Брежнева як "інтеграційної" постаті не так для сучасних потреб, як для історії. Інакше була б історія радянської партійної бюрократії бідненька: покликатися вона може лише на Леніна, Сталінові закидають "культ особи", а Хрущов став історично особою, що не існувала.

1. Політична система радянського суспільства

У новій Конституції СРСР у розділі "Політична система" (стаття 6) написано про партійне керівництво над радянським суспільством ось що:

Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові. Озброєна марксистсько-ленінським ученням Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає плянованого, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

У всіх офіційних коментарях підкреслювано значення цього

коротенького розділу, цих кілька додаткових слів супроти попередньої Конституції висувано як важливу "інновацію". Цитований текст показує, однак, що всі формулювання суті партійного керівництва є загальникові, і немає жадних хоч би натяків, як має здійснюватися на практиці керівна роль партії.

Партійні ідеологи бачать радянське суспільство як політичну систему, що складається з різних частин, субструктур, приміром, різних організацій, інституцій, а *керівним, напрямним ядром* тієї системи є партія. Солідніші праці в ділянці партійної літератури визнають, що ця система дуже ускладнена, різні частини, "підсистеми" виконують спеціальні завдання в межах своїх компетенцій, їхня діяльність часто мусить мати специфічний характер. Але все це не послаблює залежності тих частин від партійного ядра, навпаки, вони можуть свої завдання тим краще виконати, чим більше керує ними партія. Всі підсистеми кровно зацікавлені в партійному керівництві, без нього вони не можуть існувати та динамічно розвиватися. Вислідом такого системного підходу партійного керівництва є теза, що жадна підсистема не може вийти поза рами системи, бо тоді вона загрожує існуванню цілості.

Так звучить офіційна доктрина партійного керування. У партійній літературі можна легко знайти *легітимаційний каталог*, в якому виправдується вимога партії на тотальне керівництво суспільством. Найважливіші аргументи: лише під проводом партії можна збудувати комуністичне суспільство; лише партія може випрацювати наукову аналізу і прогнозу політичного, економічного, культурного та соціального розвитку країни та знайти відповідні засоби для її здійснення; комплексність і щораз більша складність внутрішніх і зовнішніх проблем вимагає постійного зміцнення партійного керівництва суспільством. Одним з найважливіших завдань є стимулювати розвиток нової історичної спільноти народів Радянського Союзу — єдиного "радянського народу", ступневе зближення, а не дотеперішній "розквіт народів" є історичною закономірністю, і лише партія може забезпечити її безконфліктний розвиток. До цього каталогу належать і відповідальність партії за використання здобутків революції в науці та техніці для розвитку Радянського Союзу, постійне удосконалення *монополії партії* в "ідеологічній роботі" (школа і виховання, засоби масової комунікації, література та мистецтво, пропаганда й агітація та ін.). Одним із важливих аргументів самоусправедливлення тотального панування партії є також потреба спрямування міжнародної політики і безпека атомної війни. Лише партія, кажуть нам, може розбудувати в умовах гонитви озброєнь з США радянський мілітарно-індустріальний комплекс та здійснювати відповідну внутрішню й зовнішню політику, яка

відповідає сучасній ризиковій зовнішньополітичній ситуації. Так само компартія Радянського Союзу відповідає за всю соціалістичну спільноту, за соціалістичну інтеграцію в РЕД (Комекон — Рада економічної [взаємо]допомоги, Council for Mutual Economic Assistance), за її воєнну потужність та морально-політичну єдність.

2. Апарат партійного керівництва і база

У партійній літературі говориться постійно про *"партійне"* керівництво. Таке формулювання є причиною багатьох непорозумінь, воно змушує думати, що вся партія, тобто всі члени і кандидати (за станом на липень 1977 року понад 15,5 мільйонів комуністів), є носієм партійного керівництва. У згаданій літературі *"партійне керівництво"* означає два процеси:

Поперше, керівництво всім *внутрішньополітичним життям партії*.

Подруге, керівництво всією *позапартійною сферою*, усім суспільством.

Тому для нашої аналізи має величезне значення схарактеризувати стосунки між базою, себто масою членства, зорганізованого в первинних партійних організаціях або в партійних групах на місцях праці, і партійним апаратом, який відповідає за партійне керівництво цих організацій.

Згідно з статутом партії, кожний комуніст може вільно обирати керівні органи партії, а також бути обраним до цих органів. У практиці виборів керівних органів вирішає *система рекомендацій*, за якою, вищий керівний апарат *"рекомендує"* нижчому, в нашому випадку первинній організації, обрати відповідних осіб до керівних органів. За підготовку виборно-звітних зборів і рекомендацію відповідають районні або міські комітети чи їхні організаційні відділи. Дуже часто пропонують обирати осіб, яких члени даної організації ніколи не бачили. Аргументи вищих органів: вони слідкують за працею комуністів, вивчають їхні моральні й ділові якості, їхні рекомендації лежать в інтересі членів партії, а поза тим є *"об'єктивні"*. А за час довголітньої практики бюрократія виховала тип *"комуніста"*, який є не чим іншим, як лише часткою слухняної отари. Про якусь демократизацію бази не може бути й мови, а сам принцип демократичного централізму через різноманітну незаконну практику та інтерпретацію є вже здавна лише бюрократичним централізмом.

Система рекомендацій (а також номенклатура) діє на всіх щаблях партійної організації, право вищих органів вирішувати самостійно персональні справи керівництва партією є одним з найважливіших інструментів, який забезпечує партійному апаратові необмежене панування в партії.

Ця рекомендаційна система діє також при виборах делегатів найвищого партійного органу — з'їзду партії. Як відбувається ця процедура? Згідно з статутом партії первинні організації обирають *делегатів* на з'їзд. Але на вибір *кандидатів* вони не мають жадного впливу. Центральний Комітет, Політбюро, а головне партійно-організаційний відділ ЦК виготовляє, за відповідними критеріями (вік, стать, національність, соціальний статус, освіта і т. д.) список "рекомендованих делегатів". Цих осіб рекомендують на виборчих зборах, і комуністи їх "обирають". Слухняність бази пояснюється й загальнополітичною ситуацією в партії, — партійні з'їзди мають уже багато років характер аклямаційного форуму. На з'їздах вже давно не дискутують, нема обміну думок, всі ухвали докладно підготовані партійним апаратом, вони мають бути лише "схвалені". Бути "обраним" делегатом на з'їзд — це справа престижу, а не участі делегата як представника волі бази, бо такий процес формування волі партії в КПРС не існує. Партійна бюрократія визнає лише таку організаційну структуру і такі форми передачі рішень і волі, які є централізовані й представляють лише однапрямий модель формулювання волі партійного керівництва: згори вниз. Комунисти в базисних організаціях трактуються *лише* як виконавчий орган, як ексекютива для реалізації на місцях опрацьованих апаратом постанов, директив, доручень.

Цей середпартійний механізм кадрової політики є найважливішим інструментом репродукції партійної бюрократії, утримання і поширення влади партійного апарату. Він означає, що вся персональна політика в партії є монополізована в руках апарату, незалежного від бази.

3. Центр партійної влади:

Виборні керівні органи та призначений партійний апарат

Згідно зі статутом поділ виборних керівних органів та організаційна структура партії відповідає адміністративному поділові Радянського Союзу. За станом на 1977 рік, крім ЦК КПРС з його Політбюром та Секретаріатом, було 14 ЦК компартій союзних республік (парторганізації РРФСР підлягають безпосередньо ЦК КПРС), 6 крайових комітетів, 149 обласних комітетів, 832 міських комітетів, 594 міських райкомів і 2870 сільських районних комітетів.

У системі виборних керівних органів треба виділити дві групи керівних апаратів. До першої належать усі виборні керівники первинних організацій та партійних груп, себто члени партійних комітетів, секретарі та їхні заступники. Ця група функціонерів, лише частина якої оплачується з партійної каси, відповідає за

діяльність базисних організацій згідно з інструкціями, які вона одержує від вищого партійного апарату. Вони відповідають, як уже сказано, за реалізацію постанов та директив партійного керівництва. За станом на 1 липня 1977 року було 394014 первинних партійних організацій, 414000 цехових партійних організацій, у тому числі 282664 з правами первинної парторганізації та 547890 партійних груп. У керівних органах бази було в середині 1977 року близько 4 мільйонів комуністів на різних посадах (статистика зараховує до них також членів відповідних ревізійних комісій).

До другої групи виборних керівників зараховуються всі виборні функціонери в керівних органах, починаючи від районних комітетів до бюр (в Україні — президія) і секретарів ЦК комуністичних партій союзних республік. У партійній літературі їх усіх (отже, разом з ЦК КП республік) називають "местними", льокальними керівними партійними органами. За даними на липень 1977 року, було, разом з членами ревізійних комісій, 410700 таких партійних працівників. Партійна статистика не публікує даних про число працівників ЦК КПРС.

У системі партійного керівництва існує також *призначуваний* партійний апарат, який складається з функціонерів, найманих на працю на правах службовців. Вони очолюють спеціальні апарати, які відіграють величезну роль у системі підготовки рішень ЦК і Політбюро. Цей партійний апарат найманих службовців існує в усіх ланках партійного апарату від ЦК КПРС до райкомів. На цьому місці схарактеризуємо дещо докладніше призначуваний (найманий) апарат ЦК КПРС.

За станом на 1979 рік існує 20 відділів ЦК КПРС, відповідальних за партійне керівництво різними ділянками політичного, господарського, культурного, наукового і т. п. життя суспільства. Два відділи посідають ключову позицію.

Загальний відділ ЦК КПРС виконує роль координатора діяльності всіх відділів ЦК, є посередником між Політбюром і апаратом ЦК, систематизує звідомлення, які мають вирішальне значення для ухвали рішень Політбюро. Він пересилає директиви, інструкції, запити і т. д. відповідним адресатам. Завідувачем Загального відділу ЦК КПРС є Костянтин Устинович Черненко. Вже під час XXV з'їзду КПРС його обрано секретарем ЦК, а в жовтні 1977 року кандидатом у члени Політбюро. За короткий час він став одним з найавторитетніших апаратників ЦК КПРС.

Другий значенням — *Відділ ЦК КПРС для організаційно-партійної роботи*. В його руках концентрується вся політика партії на відтинку кадрів, він вирішує питання т. зв. номенклятурних посад у партійному і державному апаратах, міністрів і голів державних комітетів у союзних республіках, а

також усіх керівних посад у "громадських" організаціях. У цьому відділі є сектор, який провадить персональні картки всіх членів і кандидатів партії ("учетный листок"). Завідувач: І. В. Капітанов, також секретар ЦК КПРС.

Відділи ЦК — один з найважливіших інструментів влади партії. Їхні керівники — авторитетні партійні діячі. Зокрема відіграють велику роль т. зв. галузеві відділи, які відповідають за безпосереднє керівництво відповідними галузями господарства. Для прикладу, керівник відділу хемічної промисловости ЦК є в політичній системі впливовішою людиною в питаннях про основні напрями розвитку хемічної промисловости, а також про поточну працю міністерства, ніж міністер хемічної промисловости.

За партійний контроль прокуратури, судівництва, КГБ та інших адміністративних органів відповідає відділ ЦК КПРС для адміністративних органів.

Найчисленніший кількістю працівників є відділ пропаганди. Він керує всією "ідеологічною працею".

Як виглядає структура відділів ЦК? На чолі відділу стоїть завідувач, його перший заступник і дальші заступники, керівники секторів, відповідальні інструктори, консультанти, а в деяких відділах і лектори. Центральну роль відіграють у відділах на всіх рівнях, а зокрема в районах і областях *інструктори*. Вони несуть на своїх плечах тягар партійного керівництва на низах. Їм підпорядкована відповідна кількість заводів, колгоспів, організацій і т. п., якими вони мають опікуватися. "Відповідальні інструктори" відділів ЦК КПРС "допомагають", як це називається в партійній літературі, організувати в республіках партійні конференції, пленуми ЦК, а також партійні з'їзди. Інструктори, що працюють на низах, так перевантажені працею, що при найбільшій добрій волі не можуть виконати своїх завдань як слід.

Співпраця між виборними керівними органами та призначеним апаратом є основою політичної сили, поінформованости та оперативности партійної бюрократії. Виборні керівні органи працюють горизонтально, в рамках своїх адміністративних одиниць, а призначений апарат працює *вертикально* і концентрує свою діяльність на специфічних завданнях. Він керує працею партійних організацій, що діють на своєму спеціалізованому відтинку, їхня діяльність диференційована і має специфічно-фаховий характер. У цьому апараті збираються найважливіші інформації про стан і проблеми даного відтинку державної, господарської, наукової і т. д. діяльності. Тут готуються й опрацьовуються проекти для майбутніх рішень. Цей апарат сигналізує вгору небезпеки провалу плянів або інші негативні явища і впливає на найвищий партійний апарат ЦК, щоб той уживав відповідних заходів, організував допомогу або й усував з керівних

посад відповідальних за невдачі працівників без огляду на їх посаду.

Виборний і призначуваний (найманий) апарат є центром влади партії, але радянська бюрократична система побудована так, що цей апарат має ще цілу армію союзників, працівників на керівних посадах, у позапартійній сфері, в цілому суспільстві. Разом з ними цей апарат є панівною бюрократичною силою радянської політичної системи. Хто є ці союзники, можна дізнатися, коли з'ясуємо, якими інструментами панування партійний апарат здійснює партійне керівництво в позапартійній сфері.

4. Головні інструменти панування партійного апарату

Однією з основних норм партійного керівництва суспільством є теза, що партійні організації ніколи не повинні "підмінювати" діяльність державних, господарських чи інших організацій та інституцій, і це стосується до всього позапартійного життя. Партійне керівництво суспільства повинно здійснюватися "політичними методами". Але при уточнюванні, що це означає, говориться водночас, що *передумовою* успіху партійного керівництва є відповідна "організаційна робота". В одному підручнику читаємо: "Партія не обмежує себе при політичному керівництві завданнями опрацювати й ухвалити рішення. Організаційна праця, організація — це для неї найважливіші функції партійного керівництва" ("Политика КПСС — марксизм-ленінізм в действии". Москва, 1976, ст. 31).

До найважливіших загальних механізмів спрямування всіх організацій та інституцій належать постанови партійних з'їздів, Центрального Комітету КПРС і ЦК союзних республік, які мають директивний характер для всієї, у тому числі й позапартійної системи. Партійний апарат розвинув при тому вже від років функційну форму мультиплікації адресатів таких рішень: якщо ЦК проголошує постанову про діяльність, наприклад, парторганізації Міністерства молочної та м'ясної індустрії якоїсь республіки, то це не означає, що вона стосується лише до праці партійних організацій цього міністерства. Вона призначена для всіх партійних організацій у різних міністерствах і ділянках, в яких є подібні проблеми. Тому не треба дивуватися, коли згадана постанова обговорюється також на зборах первинних організацій Міністерства легкої промисловости або в якійсь одиниці військових сил. Ідеться про те, щоб на підставі одного дуже конкретно показаного прикладу артикулювати сильніше критику, висунути відповідні вимоги та виправити стан по змозі у великих масштабах у різних ділянках, дуже часто в цілій системі.

ПОЛІТИКА НА ВІДТИНКУ КАДРІВ

Найважливіший інструмент панування в позапартійній сфері є монополія партійного апарату на добір, розстанову і виховання кадрів, себто на персональну політику на всіх керівних посадах у всьому суспільстві. Партія має право обсервувати всі керівні посади в позапартійних організаціях і інституціях — від найвищого апарату державної влади до заводів, інститутів та маленьких громадських товариств за власним уявленням і рішенням особами, які забезпечують не лише здатність дані завдання виконати як слід, але також вірність партійному апаратові. При цьому практикуються *три системи* добору кадрів:

а) Система рекомендацій

Вона була вже описана у зв'язку з партійним керівництвом всередині партії. Ця система обов'язкова як при виборі Президії Верховної Ради СРСР, так і при виборі голови товариства філателістів у маленькому містечку. Місцева партійна організація або партійна група, наприклад, партійна група депутатів Верховної Ради СРСР, "рекомендує" під час "виборів" або перед офіційною номінацією (наприклад, якогось вищого керівника на підприємстві) кандидатів чи кандидата, яких потім "обирають" або "офіційно" призначають. Вибір кандидатів вирішується у вищому партійному апараті, при чому, — звертає увагу партійна література, — щоб можливості конфлікту у зв'язку з такою процедурою звести до мінімуму, партійний апарат повинен використовувати свій політичний та моральний авторитет і так підготувати відповідне рішення про розміщення кадрів, щоб зацікавлені визнали його правильним. Партійна література, головне в інструктивних підручниках для партійних функціонерів, постійно підкреслює, що рекомендації партії схвалюють майже всі державні, господарські та громадські організації, а опір виявляється лише в дуже нечисленних випадках.

б) "Номенклатура"

Так називається друга система добору і розміщення кадрів. Партійний апарат має перелік посад "номенклатурних" працівників, тобто таких, яких затверджує *лише* даний партійний орган. Номенклатура охоплює посади, а також коло працівників, яких на ці посади призначають, і вони можуть бути звільнені з тих посад виключно рішенням партійного апарату. Керівники даної організації або інституції (підприємства, наукового інституту і т. п.) не мають жадного впливу на такі персональні рішення. У таких випадках треба не "рекомендувати" когось, а лише оформити призначення. Партійний апарат бачить у тій суворості, з якою

практикується система номенклатури, гарантію, що так можна скоріше усунути на важливих відтинках усякі труднощі і краще виконати пляни.

в) *"Комплектування" або "формування" кадрів*

Право на "комплектування" або "формування" керівних органів є третьою методою політики апарату на відтинку кадрів. Тут ідеться про частішу практику, ніж у випадку рекомендації чи номенклатури. Партийний апарат забирає право впливати на склад усього керівництва даної організації або інституції. Для прикладу можна назвати "формування" складу рад народних депутатів. Партийний апарат ще перед виборами розгортає нелегку працю, спрямовану на те, щоб "органи влади" на місцях склалися з людей, відданих партії, не конечно партійних. У наукових інститутах існують т. зв. "ради вчених", які відіграють поважну роль в плянуванні наукової діяльності інституту. Парти́йна організація забирає право "комплектувати" такі апарати. До "рад учених" повинні належати лише пропоновані партією вчені. Представники партійного апарату узгіднюють ці справи з компетентними чинниками, переговорюють з виборцями і т. д. І тут партія послідовно здійснює принцип: на керівні посади можуть бути допущені лише такі особи, до яких партія має повне довір'я.

Добір і розставлення кадрів — це поважний інструмент для стабілізації, функціонування та дальшого поширення влади партійного апарату. Ця персональна політика уможливорює стан, за яким у всьому суспільстві поза партійним апаратом існує свого роду "продовження лінії партійних функціонерів у формі цілої армії керівників у всіх ділянках суспільного життя, кар'єра яких цілком залежна від партійного апарату; вони зобов'язані перед апаратом постійно звітувати: для них партійна директива і доручення є законом; вони змушені бути вірними союзниками партійної бюрократії в боротьбі за тотальне партійне керівництво всією радянською політичною системою.

КОНТРОЛЬ І ПЕРЕВІРКА

У щоденній практиці партійного керівництва право на контроль і перевірку діяльності в позапартійній сфері як другий щодо важливості інструмент панування. Партийний апарат має право (знову йдеться про "право", не зафіксоване ні в одному правному акті) за допомогою партійних організацій або партійних груп на місцях контролювати діяльність усіх керівних органів, адміністрації та поодиноких службовців, як вони здійснюють постанови партії та уряду.

Первинні партійні організації мають право організувати

постійні або тимчасові контрольні комісії, щоб здійснювати в організаціях та інституціях контроль над адміністрацією. Вони мають право вимагати, щоб керівні особи, на будь-якій посаді, звітували перед комісією про свою діяльність. Це робиться навіть у таких випадках, коли дані керівники безпартійні. Вони, правда, могли б відмовитися від такого звітування, але це означало б кінець їхньої кар'єри, і вони добре знають, що на практиці означає право партії на контроль і перевірку.

Іншим інструментом політики в ділянці кадрів є "атестація". Її завдання — регулярно (раз на 3 чи 5 років) стверджувати, чи даний працівник виконує як слід свої завдання і як стоять справи з його "громадянською поведінкою". Від наслідків атестації залежить, за якими тарифами будуть йому визначати заробітну платню та чи взагалі зможе він утриматися на своїй посаді або піти на підвищення. До 1970-их років діяла "атестація" лише в армії, наукових інститутах і вищих школах. Тепер вона практикується в усьому державному та господарському секторі (за положенням від 5.10.1973). У положенні стверджується, що атестація це засіб не лише для підвищення ефективності праці, але також і для "поліпшення добору кадрів, підвищення фахової кваліфікації та ідеологічно-політичного рівня кадрів" ("Экономическая газета", ч. 43, жовтень 1973). У партійній літературі атестація визнана як важливий інструмент формування кадрів у великих масштабах. Її завдання — виховувати серед трудящих, а головне інженерно-технічних кадрів, почуття *залежності* від партійної бюрократії.

Подібну роль грають так само всілякі "рекомендації" та "характеристики", яких потребують громадяни для різних справ, часто зв'язаних із щоденним побутом, а передусім з працею. У партійній літературі підтверджується, що, згідно з практикою, такі документи оформлюють партійні комітети, бюро парторганізацій, а деколи ці справи вирішуються на зборах первинної парторганізації.

З технічних причин не можна буде тут докладніше показати роль ідеологічно-виховної праці партійного апарату з кадрами в позапартійній сфері. Все ж треба кілька слів сказати про "*партійність*" як обов'язкову норму поведінки кадрів. У партійних журналах партійності присвячується багато статей і публікацій. Ця норма зобов'язує науковця, функціонера профспілкової організації, директора заводу і т. д. В офіційних тлумаченнях вона означає, що кожний працівник зобов'язаний виконувати свої завдання і відповідно спрямовувати свою щоденну діяльність згідно з "марксистсько-ленінським" вченням. У дійсності не треба надавати великого значення високостилізованим фразам ідеологів партійної бюрократії: партійність означає передусім здатність

актуальні партійні доручення і постанови застосувати в життя, здатність їх виправдати й реалізувати. Не теоретично-абстрактні принципи, але актуальна (дуже часто мінлива) щоденна політика визначає суть "партійности", ідеологічна софістика потрібна тут лише тоді, коли треба вміти ідеологію використати для усправедливлення поточної політики і практики. Функція "партійности" подвійна: з одного боку, вона має забезпечити суворе виконання партійних директив, постанов, доручень і забезпечити таким способом один з принципів партійного керівництва — "єдність теорії і практики"; з другого — вона є додатковим інструментом, який розвиває свідомість *залежності* керівних осіб у позапартійному секторі від головного центру партійної влади — партійного апарату.

Кінець буде

Грізні показники перепису населення України

Іван Майстренко

У київських газетах за 22 й 25 квітня 1979 р. оголошено попередні дані про підсумки всесоюзного перепису населення, в тому числі й по Українській РСР. Докладніші дані будуть оголошені наприкінці 1979 року. Але й оголошені в квітні дані дають матеріал для важливих висновків.

Насамперед, найголовнішими і справді сенсаційними даними є цифри про природний приріст населення України в місті й на селі. Як відомо, в Старому світі (Європа, Азія, Африка) *природний* приріст сільського населення завжди перевищував природний приріст населення в містах. Я підкреслюю *природний* приріст, тобто відсоток *народжувань*. Він був і тепер скрізь є на селі вищий, ніж у місті. Хоч сільське населення пропорційно до міського зменшується через міграцію його до міст.

За даними перепису населення СРСР 1979 року природний приріст сільського населення України нижчий, ніж міського — явище незнане в інших республіках СРСР і нечуване в історії людства. За дев'ять років між переписом 1970 і 1979 років на 1000 душ населення українських міст природний приріст становив 65 чоловіка, а на селі — тільки двадцять чоловіка. По СРСР у цілому природний приріст населення у містах становив за той час 73 особи, а на селі 88 осіб, тобто приріст на селі перевищує приріст по містах. Коли зважити, що Україна занижує цю перевагу приросту сільського населення, то можна сказати, що природний приріст сільського населення по СРСР без України у цілому ще вищий, ніж показано тут.

Перепис 1979 року подає й інші, несприятливі для України показники. З повідомлення ЦСУ УРСР і ЦСУ СРСР випливає, що від 1913 до 1979 року населення України збільшилось на 41 з чимсь відсотків, а населення всього СРСР — неповних 65 відсотків. І тут Україна відстає. Статистика застерігає, що й для 1913 року населення України враховано в сучасних межах Української РСР. Тобто і для 1913 року до України прираховано населення західноукраїнських земель, яке було тоді під Австро-Угорщиною, а тепер є в складі УРСР. А оскільки на всіх приєднаних до УРСР українських землях приріст населення відбувався приблизно однаково до і після об'єднання їх з УРСР, то спад приросту населення України за переписом 1979 року треба віднести в основному

до Радянської України довоєнного і воєнного часу (голод 1933 року і виселення 1930-их років, втрати під час війни, виселення з західних земель на Сибір по війні яких 700 тисяч осіб).

За дев'ять років між переписом 1970 і 1979 рр. населення України збільшилось менше, ніж у будь-якій іншій республіці СРСР — тільки на 5,6%. ("Радянська Україна", 25. 4. 79, ст. 1). Не на багато більший відсоток по РРФСР — 6%. Але в РРФСР причини малого збільшення інші, ніж на Україні — Росія багато віддає людей для колонізації й русифікації неросійських республік і народів. Це потверджується тим, що до революції відсоток росіян по всій імперії становив 43%, а за переписом 1970 року — уже 53,3%. (Даних про перепис 1979 р. ще немає).

Найсприятливіші демографічні дані по Україні були в 1920-их роках. Тоді діяли ще дореволюційні закони росту населення плюс аграрна революція, яка наділила селян землею і тим піднесла добробут села. За переписом 1926 року природний приріст населення України становив річно 25 осіб на 1000 душ населення і був найвищий серед усіх країн Європи. Уже за переписом 1970 року (даних про перепис 1979 р. ще немає) він став одним з найнижчих у світі — 6 осіб на 1000 душ населення ("Всесоюзная перепись населения 1926 г.". Москва, 1928, ст. V; "Народное хозяйство СССР в 1969 г.". Москва ["Статистика"], 1970, ст. 35).

Хоч природний приріст міського населення на Україні вищий, ніж сільського, проте супроти СРСР у цілому він нижчий. За переписом 1979 року *природний* приріст населення українських міст становив за 9 років, як сказано, 65 чоловіка на 1000 мешканців міста, а по СРСР в цілому — 73 чоловіка.

Політика Москви щодо України, починаючи від 1930-их років, була скерована не тільки на розгром її національного відродження, але й на підірвання біологічної сили української нації. Ще й до сьогодні серед українців панує думка, що голод 1932-1933 років був викликаний спротивом українського селянства колективізації. Український учений-аграрник Костянтин Кононенко спростовує таке уявлення. В своїй капітальній праці "Україна й Росія" він пише, що спротив колективізації був зламаний ще перед 1932 роком,

чейже ще в 1931 році 65,3% усіх селянських господарств було колективізовано. Було б дивно думати, що увесь жаж [голоду] був вчинений для того, щоб збільшити той показник на 4% і довести його до 69, як це сталося в [1932] році. [...] Ні, голод був не поліційним заходом, а змістом економічної політики Москви у відношенні до України, не відплатаю чи карою, а прямою ціллю (ст. 276).

Далі Кононенко пише про вікову тяжину українського селянства через аграрне перенаселення. Велика кількість недостатньо затрудненого селянства з'явилася як вислід колоніального стану України. Не

розв'язала цієї проблеми й аграрна революція після 1917 року. В сільському господарстві України витрати робочого часу не перевищували 38% його річного запасу.

Москва, — пише далі Кононенко, — накидаючи Україні суцільну колективізацію, знайшла в ній таку "розв'язку" проблеми аграрного перенаселення: не господарське улаштування селянства, а винищення тієї частини його, що була "зайвою". В очах Москви певна частина селянства цієї колонії була невиправданим споживачем хліба, бо продукування його могло бути забезпечене меншою кількістю селян, адже малися великі резерви невикористаного робочого часу. В дальшому потреба в робочій силі мала ще зменшитися через плявану механізацію сільського господарства. Отже, винищення отого "зайвого" селянства стало прямим шляхом до підвищення "товаровості" хліба, до збільшення колоніального зиску.

Дехто вважає, що катастрофічна демографічна ситуація на Україні, яку розкриває тепер всесоюзний перепис населення 1979 року, започаткована ще голодом 1933 року, який, мовляв, підірвав біологічну силу українського народу, коли всі українські селянки були пухлі з голоду, а ті з них, що вижили, все одно втратили попередню вітальність. Це, здається, перебільшене уявлення. Багатодітні матері на Україні налічуються і тепер не в малій кількості і родять вони, як і колись, здорових дітей. Причини теперішньої демографічної деградації на Україні лежать не так у довоєнному минулому, як у найновішій колоніальній, в тому числі й демографічній, політиці Москви.

Про це дещо сказано в книзі Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". На ст. 142 він пише, що "на загальних зборах Академії Наук Української РСР 12-14 березня 1965 року наводилися дані про те, що природний приріст українців — один з найнижчих в Європі, що 23-24% українських дівчат по селах не мають змоги одружитися через відплив молоді чоловічої статі".

В іншому місці своєї праці Дзюба пише:

Протягом останніх десятиліть українська нація по суті позбавлена нормального природного приросту, який властивий сучасним націям. Ще в 1913 році йшлося про "37-мільйонний український народ". Перепис 1926 року дає на Україні біля 29 мільйонів українців. Якщо додати понад 7 мільйонів українців у РРФСР (ця цифра називалася на XII з'їзді РКП(б) в 1923 році), то виходить теж біля 37 мільйонів. Ті самі 37 мільйонів з чимось дає і перепис 1959 року. Навіть при мінімальному природному прирості ... число українців, враховуючи втрати воєн, мало б збільшитися на 10-20 мільйонів. Адже загальна кількість населення в сучасних межах СРСР зросла з 159 мільйонів у 1913 році до 209 мільйонів у 1959 році, а число росіян, не зважаючи на втрати війни, подвоїлося (1897 — 55,4 мільйона, 1913 — 60-70 мільйонів, 1959 — 114,1 мільйона). Навіть якби не було ніяких інших тривожних фактів, то одного цього було б досить, щоб засвідчити, що нація переживає кризу" (ст. 31).

Очевидно, що так одверто можна було писати тільки в самвидавній праці, за яку Дзюба поплатився арештом і "каяттям" у застінках КГБ. Але є натяки на нестерпну демографічну ситуацію на Україні також і в деяких легальних наукових працях. Так у московському журналі "Економика сільського господарства" ч. 6 за 1978 р. надрукована стаття українського економіста, який, вибілюючи заходи компартії щодо поліпшення становища в українському селі, все ж мусів ствердити, що

поширюється процес старіння українського села, збільшується кількість утриманців (осіб непрацездатного віку) на одного працездатного. Якщо в 1960 р. на українське село припадало 52% природного приросту населення республіки, то в 1976 р. — лише 19%... Щороку з сіл республіки вибуває коло 100 тисяч механізаторів... це негативно впливає на структуру структури сільських мешканців... породжує родинну невлаштованість жіночої половини молоді села.

І автор робить висновок: "Міграція сільського населення до міст — об'єктивно неминучий процес, властивий усім економічно й індустріально розвиненим країнам... Але абсолютний розмах цієї міграції на Україні, з нашого погляду, не відповідає суспільно потрібному". Навпаки, каже автор, він шкідливий для дальшого розвитку сільського господарства України.

Основну причину відпливу молоді з села автор убачає в відставанні (занедбанні) побутового й культурного розвитку села (українського): мало житла, тяжкі умови праці, відсутність добрих шляхів, незабезпеченість дітей яслами й садками. Погане культурне обслуговування. Хоч Україна залишається основним поставником дешевого хліба на весь СРСР, проте капіталовклади в її сільське господарство мізерні порівняно з іншими сільськогосподарськими зонами СРСР. Досить сказати, що капіталовклади в сільське господарство СРСР на 1979 рік становлять 23,5 мільярда карбованців, в тому числі на одну тільки нечорноземну зону РРФСР понад 8 мільярдів (третину). А ця ж зона не є найголовніша частина сільського господарства РРФСР! І її сільськогосподарське значення незрівняно менше, ніж України. Розбудова сільського господарства цієї зони набула чомусь всесоюзного значення, і Україна змушена прикладати свої зусилля до цієї розбудови. Відомо, наприклад, як українську молоді з сільськогосподарською освітою масово посилають на працю в нечорноземну зону. Її хочуть зробити зразковою для всього сільського господарства СРСР. Там будують зразкові села, асфальтові дороги, культурні й медичні установи. Там масово осушують болота і т. д. Якби такі великі капіталовклади були внесені в сільське господарство України, вона могла б подвоїти аграрну продукцію.

Цілу картину сьогоденного демографічного становища України побачимо після оголошення усіх даних перепису населення СРСР 1979 року.

Про революційні симетрії і асиметрії (З нагоди іранської революції)

Анатоль Камінський

Іранська революція — січень 1978 — лютий 1979 —, яка тим часом закінчилася перемогою іранського націоналізму й ісламу, точніше певної його галузі, шіїтизму, як і всяка важлива світова подія викликає порівняння, паралелі і т. п., які вкладають її в контекст минулого, сучасного, чи й майбутнього. Немало паперу списано вже про неї і її поодинокі аспекти: ідеологічний, політичний, мілітарний, соціологічний, зовнішньополітичний. Багато уваги присвячено також питанням організаційно-оперативного розвитку іранської революції, її механіки, стратегії, тактики і структурної динаміки. Вона була звернена проти авторитарного, тоталітарного режиму, і це спонукає шукати деяких паралелів і симетрій у порівнянні з іншими тоталітарними режимами, включно з радянським. Звичайно, Іран ні розміром, ні потужністю не дорівнює СРСР, а автократизм шаха не досягнув скрайнього ступеня російського тоталітаризму, ні САВАК (іранська політична поліція) не дорівнював КГБ і т. д. і т. п. Але головна відміна полягає у принципово іншій внутрішній конфігурації і характері російської імперії, які й визначають особливу специфіку СРСР. Ця специфіка СРСР — це продукт традиційного російського політичного думання і практики, що про них тут не місце розписуватись; вони добре відомі усім з минулого і сучасного. Національна політична ментальність російського імперіялізму визначала історичний шлях Росії і в мирний і в воєнний час і в час її революції. З цього погляду, напр., Жовтнева революція — це така російська революція, незалежно від її ідеологічної інтернаціональної, універсальної програмової підшивки. Бо не ця "підшивка", а російський імперіялістичний зміст визначав суть і цілеспрямовання революції. У цьому зрештою нема нічого дивного; так було і з іншими "універсальними" революціями: напр., французька революція кінця 1792-1794 рр. (якобінство) була теж передусім французькою. Бо й самі універсалістичні концепції і програми французької революції вповнялися французьким національним змістом чи, іншими словами, були універсальними проєкціями французького політичного думання того часу. Поняття "ліберте",

"фратерніте" і т. д. були тут такими, як їх розуміли самі французи, і такими вони їх накидали цілій Європі. І тим більше іранською була іранська революція, яка проходила під знаком крайніх, націоналістичних і релігійних почувань саме іранського народу.

Але все це не виключає того, що явища і методи, які мали місце в іранській революції, не мають, чи не будуть мати певних посередніх асоціацій з радянською дійсністю, зокрема якщо йдеться про деякі аспекти самої революційної матерії і стратегії. Ситуаційні паралелі і симетрії постають і при наявності певних "асиметрій" на політичному і соціо-економічному рівні, а тим більше на ідеологічному.

Почнімо з соціо-економічної матерії. Серед факторів, які зродили і прискіпили розвиток іранської революції, на одне з перших місць треба поставити соціально-економічні забурення, які постали в наслідок прискішеного темпу великомаштабної індустріялізації, технічно-наукової революції і мілітаризації. Вони привели до гострої суспільної стратифікації, поглибили соціальні різниці між поодинокими шарами населення, а також виростили доволі сильну середню клясу, яка знайшла свій політичний вираз напр. у "Національному демократичному фронті", і чисельний, зрадикалізований, робітничий "пролетаріят", який орієнтував себе передусім на традиційний націоналізм і ісламізм, і тільки частково на марксизм. Настрої середньої кляси, отієї типової іранської буржуазії, перегукувалися програмово з ліберально-демократичними течіями Західньої Європи; не випадково її чільні політичні речники були продуктом переважно французьких університетів і французької культури. Але в цілому, так само, як і в випадку новоспеченого з селянства міського пролетаріату, тут панував передусім націоналістичний дух. Іранська революція показала величезну рушійну силу націоналізму взагалі, цим разом теж у міській революції, а не тільки в селянській, в якій його роля була звичайно вирішальною.

В такому укладі не випадковим теж був факт ідентифікації індустріялізації і науково-технічної революції (НТР) не тільки з шахом і його оточенням, але з чужими силами, з США, що й сприяло загостренню шовіністично-націоналістичних настроїв в усіх противників шаха: від лівих екстремістів через ліберально-центральної сили до крайньо правих націоналістичних і релігійних.

З організаційного погляду дуже важливою була мережа ісламського духовенства, яка перетворила мечети на вогнища революційної, антишахської пропаганди, мобілізації, зв'язку і керівництва. Ця мережа стала теж трансформатором

революційної програми своїх лідерів, передусім самого Хомейні з закордону. Устами муллів відбувалася пропаганда і мобілізація революційних сил, включно з кожночасним передаванням з награних плівок (касет) закликів Хомейні, перепачковуваних з Франції. Їхня роля була така велика, що дехто ладен був навіть назвати іранську революцію "касотною", від цих награних плівок Хомейні.

Соціологічно — іранська революція була зокрема цікава тим, що тут місто в стані модернізації поєдналося з старим анти-модерним, традиційним ісламським естаблішментом. Була це не лише міська, але в своєму завершенні теж антимодерністична і антидемократична, в своїй суті автократична націоналістично-релігійна революція. Це, на перший погляд, парадоксальне поєднання свіжоспеченого міського радикалізму з реакційним релігійним естаблішментом — було вислідом специфічних історичних обставин Ірану, в яких шах "зумів" одночасно поставити проти себе обидві суспільні сили, які нормально одна одну виключають.

■

Революцію такого типу годі асоціювати (чи "паралелізувати") з майбутніми революційними процесами в Російській імперії. Аж надто багато "асиметрій" і "антипаралель" по обох боках. А все ж таки, не пошкодить приглянутись і до тих "антисиметрій" і "антипаралелізмів".

Незбалансована економіка, соціально-економічні й психологічні загострення та накопичення внутрішніх протиріч — це реалітети не менше, але куди більше притаманні радянській дійсності, ніж іранській. Щоправда, ці внутрішні забурення в минулому, в період першої хвилі індустріалізації і після неї — в 1930-их і 1940-их рр. — були ще гостріші і глибші, ніж тепер, але, як відомо, вони не вилилися в революційну хвилю такого чи іншого типу. Тут треба брати до уваги тодішні умови індустріалізації і мілітаризації в цілому укладі суспільно-політичної обстановки в СРСР: масовий тотальний терор карних органів, перетворених на державу в державі, з виразним і єдиним призначенням — нищити в зародку всякі опозиційні елементи — не лише революційні, але й еволюційні. Дуже важливий був тут і сам психологічний фактор, який визначав наступальний характер режиму і який у своїх скрайніх виявах і наслідках доходив до того, що партійні і військові діячі, яких розстрілював Сталін, вмирали не раз із словами на устах "Хай живе Сталін!" чи "Хай живе партія!" Суспільство перебувало в стані крайньої пасивності, апатії і дефетизму. Все це не було лише продуктом доглибного після-

революційного маразму, але й виходило з агресивного наступу режиму, який уважав, що він має право і може собі дозволити на того роду карколомні соціально-економічні експерименти і терористичну м'ясорубку.

Сьогодні ситуація інша в тому сенсі, що СРСР проходить дальшу фазу індустріалізації і вступив уже на шлях науково-технічної революції (НТР) та що перша індустріальна революція, яка тепер уже далеко позаду, привела до глибоких структурних змін у самому суспільстві, а не лише в економіці. Змінився теж психологічний профіль і режиму, і суспільства. В той час, коли режим передусім наставлений на збереження влади і стабільність, суспільство щораз більше переходить із стану застрашення, "перестраховки" і пасивізму до дедалі більшої громадської і політичної активності.

Дуже образно схопив це Олександр Гінзбург у своєму інтерв'ю для французької газети "Ле Монд", зараз після свого приїзду до Нью-Йорку. На його думку, в самій Росії "число людей, які беруть тепер участь у правозахисному русі, не може бути підраховане. Є величезна маса людей, що на них можуть опертися тепер такі діячі цього руху, як Сахаров, Орлов, Ковальов. Мова йде про тисячі людей, які не фігурують у списках дисидентів". Для ілюстрації він подав приклад з "Архіпелагом ГУЛАГу" О. Солженіцина: "Через мої руки перейшло коло тисячі примірників цієї книжки. Її читають і поширюють, не зважаючи на те, що КГБ арештує за це людей... Сьогодні — народ став сміливішим і правозахисний рух набув ширшого розмаху". При цьому слід не забувати, що це діється після двох масових погромів дисидентського руху за одне десятиріччя: 1972/73 і 1977/78.

Кожному теж відомо, що соціально-економічні суперечності в СРСР постійно помножуються і загострюються між національними конфліктами, які ще більше посилюють і поширюють антирежимний потенціал. Ба навіть самі соціально-економічні напруження, які вже сьогодні доводять до кризових ситуацій у народному господарстві, будуть неминуче зростати ще стрімкіше в 1980-их роках, у наслідок дальшого зменшення продуктивності і самого національного гуртового продукту, дальшого поглиблення соціальних різниць між керівним апаратом і рештою населення, у наслідок ще більшого загострення споживчих вимог і бажань, дальшого зменшення робочої сили і дальшого заборгування Кремлю і всього соціалістичного бльоку супроти Заходу.

Ріст гуртового національного продукту СРСР в 1950-их рр. становив 8%, в 1969-их рр. — 5%, в 1970-их рр. — 4%, а в 1980-их рр. він становитиме не більше як 3 до 3 1/2%. На кінець 1978 р. СРСР і

його сателіти заборгувалися на Заході на 55 мільярдів (білйонів) доларів, а сам СРСР на понад 30 біл. Водночас торговельний дефіцит Москви і сателітів за 4 роки в 1975 р. дорівнював 10 біл. дол., в самому 1976 р. 5,9 біл., в 1977 — 5,9 біл., а в 1978 — 8,5 біл. дол.

Ці цифри з їхньою виразною "розвитковою" тенденцією не лише вияснюють, чому Москва добивається статусу нормального торговельного партнера і дальших кредитів та технології в США і на Заході, але й унаочнюють структурну економічно-фінансову слабкість СРСР. Москва не спроможна здійснити науково-технічну революцію власними силами та розв'язати кризи, постійно додатково скріплювані дуже інтенсивною мілітаризацією і зброєнням. А все це разом у майбутньому, навіть і при відсутності зовнішньополітичних конфліктів, вестиме до дальшого загострення соціально-економічних і національних суперечностей у всій країні і в усьому сателітному бльоці.

■

Ані офіційна, ані неофіційна православна і неправославна церкви, релігійні групи і секти — не можуть, очевидно, тепер бути тим, чим став шіїтизм в іранській революції: і політично, і організаційно-оперативно. Але було б помилковим, не добачати того, що шіїтизм відіграв свою роль в контексті загального піднесення і відродження ісламу, яке прокотилося по кількох континентах і, до речі, не поминуло і підсоветських мусулман... Не можна теж забувати того, що в світі щораз більшого зросту релігійних почувань серед молоді в соціалістичному бльоці і зокрема в СРСР, ми стоїмо напередодні своєрідного відродження християнства на Сході Європи. Мабуть, таки є в тому щось більше, ніж сама символіка, коли — у випадку католицизму — папою став слов'янин з "соціалістичного бльоку"; чи коли віденський архієпископ Кеніг з нагоди відвідин цього ж папи до Польщі на початку червня 1979 р. казав про те, що якраз із слов'янського Сходу, а не з Заходу прийде справжнє місіонерство й оновлення церкви. На початку 20-ого ст. Лев Троцький говорив про те, що в своїх плянуваннях соціал-демократія повинна брати до уваги теж і роль релігійних сект у поборюванні царату.

Можна думати, що наростання релігійних почувань на Сході Європи і в азійській частині СРСР раніше, чи пізніше виллється в серйозну ідеологічну силу, християнську і нехристиянську. У дальших порівняннях упадають в око деякі інші "асиметрії": визвольні прагнення неросійських народів в СРСР є головним дезінтеграційним фактором у російській імперії, тоді як, напр., роль курдів і туркменів в іранській революції була зовсім

мінімальною. Сьогодні ще важко сказати, як розгорнуться революційні процеси в Російській імперії в майбутньому і яку ролю в них гратимуть національні, політичні й релігійні елементи поодинокі і спільно. Але, напевно, це не випадковість, що, напр., в кампаніях київських і московських пропагандистів, напади на український "буржуазний націоналізм" супроводяться такими ж нападами на українську православну і католицьку церкви та інші релігійні групи.

Успіх революції залежить від трьох головних факторів — сили власного революційного потенціалу, слабкості режимної системи і зовнішньої допомоги.

В іранській революції власний революційний потенціал був міцний, добре zorganizований і водночас спонтанно-масовий. У протипагу до більшості революцій Третього світу іранська революція була міською і масовою. Це були головні фактори у спаралізуванні режимної системи, проти якої велася боротьба. Місто — центр державного життя індустріальної доби — залишається теж центром революційного удару. Але це не применшує значення села, яке у випадку іранської революції якраз і постачало кадри робітничого пролетаріату і дрібної буржуазії.

Українські міста зрусифіковані, і селянський доплив підпадає поважною мірою під їхній вплив і в них розтоплюється. Тому в нас більша роля припадає і припадатиме українському селу і воно зможе її сповнити, під умовою, що одночасно наростатиме український елемент у місті, але не лише його ціною. Було б великою помилкою легковажити ролю міста в новочасному революційному процесі і в даному випадку "з конечности робити чесноту". Самого села, як бастиону українства не вистачає, і воно не заступить інтелігентських і робітничих елементів міста.

Іранська революція потвердила, що при осягненні відповідної масовості революційного вибуху режим почуває себе настільки спаралізованим, що він опиняється в стані психологічного розкладу (в додаток до політичної деморалізації), який робить його слабким, нерішучим і безрадним. Шах мав новочасну 450-тисячну армію і кільканадцятьтисячний апарат САВАКу — і в матеріальному аспекті його режим не був слабкий. Але морально-психологічна слабкість довела до цього, що ця армія перестала бути ефективною дослівно протягом 24-ох годин. Ясно, що цілеспрямування революційних рухів мусить змагати не лише до власної мобілізації і власного самоскріплення, але мусить одночасно докладати всіх зусиль до прямого і посереднього

послаблення і розкладу режимної системи, передусім її людського елемента. В іншому випадку, режим, навіть захитаний політично, зможе ще знайти досить поліційних і військових сил, щоб завдати смертельного удару революційному зривові.

Зовнішня допомога може бути своя і чужа. Своя допомога — це допомога еміграції, чи, сказати б, власного закордону. В іранській революції роля Хомейні і величезної маси студентів і інтелігенції, які студіювали на Заході, була колосальною, хоч не вирішальною. На окреме відзначення заслуговує роля студентства у революційному процесі в самому Ірані, хоч не малою була вона теж у антишахській пропаганді закордоном, зокрема в США. Не можна теж поминути допомоги французів, з якої скористав Хомейні, хоч вона була лише посередня: французи не перешкоджали Хомейні і його прихильникам у їхній діяльності. І цього вистачало.

Але водночас іранська революція довела ще раз, що з закордону, навіть у нашу добу вершкової технології, можна лише допомагати організувати і здійснювати революцію, але робити її і проводити треба на місці, на рідних землях, власними силами. І це не випадок, що яка б велика роля Хомейні у цілому революційному процесі не була, він подібно, як Ленін у свій час, приїхав до Теграну, вже на "готову революцію".

Це не значить, що зовнішню власну й чужу допомогу можна нехтувати. Навпаки. В тоталітарних обставинах навіть такі засоби допомоги ззовні, як радіопересилання, друковане слово і т. п. — є джерелом загальної інформації, контакту з світом і суспільними дріжджами, роля яких мірою загострення кризи — за відповідних умов — зростає в "геометричних розмірах", якщо йдеться про вплив на розвиток подій.

Іранська революція була в тому щасливому становищі, що її організаційною структурою стала легальна і напівлегальна, авторитетна мережа мечетів і посталих довкола них готових комітетів, які перебрали були на себе завдання диспозиційних організаційних центрів, суспільну опіку, постачання і т. п. В "нормальних" тоталітарних умовах такої структурної бази не існує і на початках всякий атирежимний рух ширших масштабів мусить наростати у формально неорганізованих, непов'язаних "організаціях" і інституціях, тобто мусить знаходити форми неструктурної організованості. Але у своєму розгорненні і завершенні і він мусить мати "формальні" диспозиційні центри, які оперативно керували б спонтанними і масовими "неорганізованими" силами. Одним з найважливіших завдань є тут не при-

пустити передчасної ліквідації вже самих потенційних диспозиційних центрів у наслідок несвоєчасного їх розкриття.

Іранська революція тривала цілий рік: від січня 1978 р. до лютого 1979 р. Це була революція передусім середньої, інтелігентської класи і робітництва, разом з традиційним ісламським естаблїшментом, який кінець-кінцем накинув свою програмову концепцію всьому революційному рухові. Жертви революції — близько 20 тисяч, які загинули головне в антирежимних демонстраціях і страйках. Стратегічно — це була двовимірна боротьба: одверта, "легалістична", з її відкритими протестами, домаганнями, демонстраціями і страйками, і одночасно підпільна, прихована, конспіративна.

На окрему увагу в ній заслуговує генеральний страйк, який тривав близько 6 місяців. Саме він спаралізував докорінно все державне життя — економіку, транспорт, адміністрацію. Його потужність і ефективність виявила себе тут у всій своїй виразності. Дуже важливим було зокрема те, що вже на самому початку він ударив по найчутливішій ділянці народного господарства, якою була нафта. Концентрація страйкового удару на нафті включала, очевидно, теж певний зовнішньополітичний ризик для самого революційного процесу (напр., небезпека зовнішньої інтервенції на користь шаха), але одночасно вона давала можливість завдати смертельного удару всій режимній системі. В даному випадку стратегія брала верх над політичним ризиком, а зрештою, така настанова виходила логічно з програмової настанови революції.

У Радянському Союзі страйки в Краснодарі й інших містах у 1960 роках закінчилися здебільша кривавими розправами з населенням, до яких заангажовано спеціальні КГБівські військові частини. Відокремлені і льокалізовані — ці страйки не перетворилися ані на широку хвилю загальних страйків, ані тим більше на генеральний страйк. Але в інших кризових ситуаціях, при відповідному поширенні страйків — територіально і людсько, — вони можуть і в СРСР перетворитися на генеральний страйк.

Так чи так, з погляду революційної стратегії, генеральний страйк — це один з найефективніших інструментів боротьби власне як форма одвертого спонтанного і масового протесту і домагань супроти режиму.

Коли пишуться ці рядки, іранська революція ще не досягла своєї остаточної, "стабілізаційної" фази. Щораз виразніше закрююється активна опозиція центрових, секуляристичних сил

під проводом "Національного демократичного фронту", у спілці з ліберальними і деякими лівими колами з одного боку та марксистами — з іншого, проти режиму Хомейні. Йому виправдано закидають, що на місце світської диктатури шаха, він установив іншу диктатуру — релігійно-автократичну, навіть реакційну, крайньо націоналістичну. Проти цього протестує зрештою і сам прем'єр уряду, який у теперішньому укладі є урядом без влади. З'ясування всіх цих політично-програмових перетасувань і пересправ виходить однак поза межі цієї статті. Ми сконцентрувалися тут на самій механіці і техніці революції з причин, що про них була мова раніше.

Немає однак сумніву, що не вони самі, але якраз ідейно-політичний, програмовий зміст визначає не тільки сам процес революції, але й її остаточне оформлення і завершення. Це показала і іранська революція. Вона — як, зрештою, й інші революції — показала також, ідучи далі, що попри програмовий зміст революції, її остаточне обличчя визначають такі її носії — живі люди, ті, які здійснюють практично її програмову платформу. Це від них насамперед залежить характер і обличчя революції, її кінцеві наслідки. Ще точніше: не лише від революційного хисту, таланту, професійности і одержимости її керівників і'активу, але й від їхньої ментальности та політичної і особистої культури залежить, чи ідеали, за які боровся народ, будуть здійснені, чи, навпаки, їх утоплять у порожній, ритуалістичній фразеології і навіть на місце старої диктатури принесуть нову — не раз із ще "досконалішими" тюрмами і концтаборами...

Нарешті ще одне показала іранська революція, а саме, — що революції приходять несподівано, спонтанно і всупереч сумнівам щодо їхньої можливости і успішности.

Інтерв'ю з пастором Георгієм Вінсом

Пастор Георгій Вінс, видатний діяч баптистської церкви, що перебував п'ять років у в'язниці і в засланні, прибув до Сполучених Штатів Америки 27 квітня 1979 року разом з Валентином Морозом і трьома іншими радянськими політичними в'язнями. На прохання редакції "Сучасности" він погодився дати коротке інтерв'ю, що його провів співробітник журналу Богдан Нагайло.

Нагайло: Моє перше прохання до вас було б, щоб ви коротенько оповіли про ваш зв'язок з Україною. Мені пригадується, що колись, коли ви ще були ув'язнені, я читав вірш, де ви писали про українську природу, за якою ви тужили.

Вінс: Прошу вибачити мені, що говоритиму російською мовою. Я розумію українську мову, але через мою вимову буду говорити по-російськи. [Подаємо дальші відповіді в перекладі. Ред.]

Я на Україні був від 1946 року. Народився я на Далекому Сході, але від 1946 року моє життя, за винятком тих інтервалів, коли я перебував у місцях позбавлення волі, щільно зв'язане з Україною і особливо з українським Братством євангельських християн-баптистів, де пройшло все моє свідоме життя. У мене дуже багато друзів — братів, сестер українців. У багатьох місцях України я бував, вершив духовне служіння, а в ті роки, коли я перебував в ув'язненні, я одержував дуже теплі листи від багатьох і багатьох вірних українців. З Україною я зв'язаний ще, так би мовити, родинно. Моя дружина — українка. І дітей своїх я скерував учитися в українських школах. Усі мої діти вчилися українською мовою, дарма що сам я росіянин. Але я глибоко шаную українську культуру, шаную українські традиції та українську мову. Дехто з родичів казав, що це непотрібне, але я вважаю, що це тільки на користь.

Моє, звичайно, наставлення до України якнайкраще, якнайтепліше.

Н.: Останніми роками кожний, хто слідує за арештами членів руху опору і за арештами членів релігійних рухів у Радянському Союзі, не може не помітити, що серед ув'язнених є дуже багато релігійних в'язнів з України, зокрема багато членів вашої Церкви євангелістів-баптистів. Чому, на вашу думку, саме в Україні релігія відіграє таку велику роль серед суспільства, а зокрема, чому якраз на цій території ваша церква так сильно розрослася?

В.: Я думаю, що супроти деяких, навіть серед усіх республік — на Україні більша кількість вірних. Україна завжди була основою для євангельсько-баптистського руху в Радянському Союзі. Багато вірних на Україні. Я думаю, що це явище має почасти історичне значення, бо на Україні все таки якимось органи влади трохи м'якше ставилися до релігійного питання в перші роки після війни. Під час війни, під час окупації німцями на Україні були відкриті молитовні доми, майже повністю відновлене було релігійне життя, що існувало в двадцяті роки. Це стосується не тільки до України. Це цікаво, що там, де пройшов фронт, де окупація затрималася хоч на півроку, там багато вірних християн-баптистів. Вони мали можливість у ті роки почати свою діяльність, а потім у найближчі роки радянська влада ставилася трошки терпиміше до питання релігії. Якщо для порівняння взяти, наприклад, Урал, — візьміть таке місто як Свердловськ — величезне місто, промислове, історичне, — там баптистів дуже мало, яких сто осіб. А візьміть таке місто, як Харків — так там тисячі баптистів, візьміть Київ — те саме, — там тисячі баптистів. На Україні найбільше...

Н.: Чи ви можете сказати, скільки є більш-менш баптистів на Україні?

В.: Загальну цифру баптистів на Україні, звісно, мені важко подати, але я думаю, що напевне не менше, ніж 150 тисяч на всій Україні.

Н.: На Україні традиційно були найсильніші православна та уніятська церкви. Розвиток вашої церкви — це до певної міри нове явище за останніх 30-40 років. Як можна пояснити, що на такій території, де була традиційна льяольність або до однієї або до другої церкви, знайшлося так багато людей, що пішли до нової — до баптистів.

В.: Наша церква євангельських християн-баптистів трохи старша на Україні. Україна була одним з вогнищ постання й ширення християн-баптистів. Усе це було понад сто років тому. Ось тут українське Братство в районі Чікаго, українців походженням, вони відзначали не сторіччя, а стодесятиріччя з дня постання баптизму на Україні, воно почалося серед низів, серед простих селян, після того, як Біблію перекладено російською мовою й вона стала приступніша, — на початку не було Біблії українською мовою. Отже, Україна була одним з вогнищ ширення баптизму. Можливо, частково цьому сприяв і сам душевний склад — українська душа поетична, взяти хоч би, наприклад, Сковороду, — філософ, проповідник, що ходив по містах і селах і проповідував Євангелію. У російському народі, на жаль, такого явища нема, щоб можна було сказати, що хтось так любив Бога, любив свій народ, як Сковорода.

Н.: Буде цікаво для наших українських читачів почути від вас,

яка є різниця між офіційною Євангельською церквою і тією, що ви очолюєте.

В.: У догматичних поглядах розбіжностей жадних нема, віровчення те саме. У практиці, — так, тут є відмінність, найголовніше, в ставленні до радянської влади. Бо радянська влада перешкоджає ширенню релігії, вона намагається підпорядкувати собі релігійні організації. Частина вірних християн-баптистів на Україні і взагалі в Радянському Союзі вважає, що церква повинна бути відокремлена від держави, так само як каже декрет про відокремлення церкви від держави, але щоб це було не на папері, а практично. Тому ми, не питаючися, провадимо духовне наше служіння. У нас нема ворожого ставлення до звичайних вірних, що належать до іншого союзу. Але до проводу ми маємо певну лінію, вважаючи їх за людей, що перебувають у великій залежності від влади. Тому ми не можемо з ними разом вести спільне служіння. Це було б небезпечно для нас, бо, мавши контакт з ними, ми мали б контакт з органами КГБ. Тому ми провадимо окреме служіння. Однак наша діяльність уся спрямована на те, щоб забезпечити всіх вірних християн-баптистів на Україні літературою, зокрема ми маємо видавництво "Християнин". До речі, видано свого часу, з моєю певною участю Євангелію українською мовою, потім збірник пісень баптистських християн українською мовою та іншу літературу. Це розповсюджувалося не лише серед тих, хто підтримує наш духовний центр — Раду церков, а й серед усіх баптистів на Україні, в тому числі й серед православних. Бо літературу ми видаємо не тільки для самих себе, але взагалі для людности на Україні та в Росії, вона поширюється скрізь, ми не бачимо й не робимо жадних розмежувань. До речі, я мушу сказати, що вірні християни не мають тепер таких сперечань у релігійних питаннях, як це було колись, коли доводили одні одним свою правильність. Вірні тепер знаходять спільне, те, що їм дороге, — віру в Бога, віру в Христа, і головний противник у вірних — і в католиків, і в православних, і в баптистів, п'ятдесятників — це атеїзм. І ми провадимо спільну боротьбу проти цього ворога, що виступає проти віри Христової.

Н.: Чи були якісь формальні відносини, про які може виразно не говорилося, з уніятською церквою, яка є переслідувана, чи може з православними християнами в Україні?

В.: Я думаю, що офіційних не було, але неофіційні, звичайно, були. І я мав зустрічі, дуже дружні і дуже теплі. Господь-Бог благословив оцю боротьбу духовну, всю нашу працю, відколи ми почали 1961 року ось цю всю нашу працю. І ми мали великий відгомін і співчуття від інших віросповідань.

Н.: Чи можете тепер коротенько сказати про баптистів-євангелістів в Україні. Чи це є люди, які переважно походять з сіл, чи

це є сільські люди, чи це є мішанина і там є люди з міст?

В.: Основна маса вірних — це виходні з сіл, особливо молодь. Тепер у Радянському Союзі відбувається такий процес, що молоді люди кидають сільські місцевості й прагнуть до міст, через труднощі матеріального життя. Працюючи в колгоспі, вони дістають меншу оплату й менше матеріальних цінностей, ніж коли б вони жили в містах. І умови в містах кращі. Через це великий відсоток допливу в нашій церкві походить з сільської людности. На селах звичайно родини баптистів на Україні численні. У нас родини великі. Я маю п'ятеро дітей, але це вважається за малу родину. Є родини, де є семеро-восьмеро дітей і більше. Ці діти в основному виховуються в дусі віри, в християнському дусі і, переїжджаючи до міст, вони насамперед шукають контактів на релігійній основі. Вони й становлять кістяк наших громад. Взагалі серед баптистів, що стоять на позиціях відокремлення церкви від держави й підтримують Раду церков, молоді є дуже багато — відсотків 60.

Н.: І як це пояснити?

В.: Мені здається, пояснити це можна тим, що людям уже набридла атеїстична юшка, їм уже набридла безбожність, що забирає в людей віру в Бога, забирає Біблію, а взамін нічого не дає. Тому люди прагнуть чогось чистого, святого — це вони знаходять в Євангелії, в науці Ісуса Христа. Ми вважаємо, що через це ростуть наші церкви.

Н.: Ви в своїх виступах уже не раз підкреслювали, що релігійні рухи, а зокрема той, який ви очолюєте, не втручається в політичні справи, що вас обходять чисто релігійні питання. Але Україна знана з гостроти національного питання, на яке дуже чутлива влада. Чи у вашій церкві були спроби вносити національний зміст у проповідування віри?

В.: Серед баптистів нема якоїсь дискримінації щодо мови. Навпаки, коли до нас у Київ приїжджали наші проповідники й хор з Західньої України, ми завжди просили їх виконувати українською мовою. Українські пісні відзначаються особливою поетичністю, особливою співучістю. Так само і проповіді ми слухали українською мовою. Але тут питання інше, просто в містах, особливо в Києві, рідко чути українську мову тепер. Ми самі не говорили по-українськи, але розуміти — все розуміли.

Н.: Останніми роками бачимо досить цікаві нові явища між декотрими релігійними активістами. В Москві, наприклад, такі релігійні активісти, як Якунін і Дудко, створили комітет, який слідкує за недотриманням прав, гарантованих вірним. У Литві теж є комітет, який створився для цього, й вони там видають "Хроніку", видно, що ці люди до певної міри беруть приклад з загального демократичного руху в Радянському Союзі. Чи ви

думаєте, що і баптисти в майбутньому будуть таке робити, будуть змушені обставинами?

В.: Я не знаю, може я не зовсім вас зрозумів. Серед баптистів є внутрішній комітет, Рада родичів ув'язнених, що виступає в обороні всіх, кого переслідують з релігійних мотивів. Це в нас є. Він провадить працю, звісно, лише серед баптистів, починаючи від 1963 року. Щодо інших міжцерковних комітетів, я не в курсі справ. Я був п'ять років на півночі й нічого не можу сказати з цього питання.

Н.: Як ви дивитеся на дальший розвиток релігійних рухів у Радянському Союзі, які перспективи для розвитку релігійних рухів?

В.: Я так дивлюся: те духове пробудження, що тепер почалося в Радянському Союзі, не тільки серед баптистів, а й серед інших віросповідань, буде далі розвиватися, репресії не можуть зупинити того, що діється, люди перебувають в опіці Бога. Зокрема, коли казати про рух християн-баптистів, який мені зрозуміліший і ближчий, бо я сам баптист від 1945 року, то я бачу широку перспективу для його розвитку. Натомість ставлення радянської влади в майбутньому важко передбачити, одне тільки зрозуміле, що радянські органи атеїстичної влади провадять боротьбу проти релігії і провадитимуть її довгий час.

НА НОВОМУ ЕТАПІ

Мирослав Прокоп

У червні минулого року* ми поставили питання, чи самвидавний документ "Позиції українських політичних в'язнів", що його підписали Олексій Тихий і о. Василь Романюк, можна вважати передвісником нової стадії в розвитку українського руху опору. (Як відомо, Тихий, член-засновник Української гельсінкської групи, відбуває тепер 10-річне ув'язнення в Мордовських таборах, а о. Романюк є на засланні).

Однією з найхарактеристичніших рис їхнього документу було те, що вони пропонували детальний план самооборони народу та намагалися втягнути в процес руху опору широкі кола української громадськості. Тихий і Романюк накреслили конкретні форми поведінки пересічного українця в його боротьбі за національні, політичні та соціальні права. Вони закликали українців розмовляти виключно українською мовою, посилати дітей до українських шкіл, боронити національну честь перед зневагами чужинців, обстоювати суверенітет України і под.

Що дуже важливе, у всіх своїх порадах та пропозиціях Тихий і Романюк посилалися на основоположні, міжнародні документи про права людини та народів. Вони писали: "Найвищими принципами суспільного і національного співжиття для нас є Загальна Деклярація прав людини ООН, пакти й документи ООН про суверенність і незалежність націй та народів".

Документ Тихого і Романюка не має дати, але відомо, що він походить з початку 1978 або кінця 1977 року. А при кінці 1978 року з'явився четвертий випуск "Інформаційного бюлетеня" Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, який дає підстави твердити, що сучасний рух опору на Україні, чи, як це здебільшого називається, український правозахисний рух, вже перебуває на новому етапі свого розвитку. Таке переконання утворюється також від статті Юрія Литвина "Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи", що передруковується в цьому випуску "Сучасності". Юрій Литвин — це новий член Української гельсінкської групи, а його стаття разом з іншими

---

*Чи новий етап українського руху опору?, "Сучасність", 1978, ч. 6.

документами долучена до згаданого четвертого випуску "Інформаційного бюлетеня", хоч вона написана пізніше, у квітні цього року.

Що нове та найпромовистіше в цих документах та взагалі в Українській гельсінкській групі?

Насамперед вимовне те, що є люди, які готові продовжувати її діяльність. Не треба забувати, що після того, як 9 листопада 1976 року, десять українських патріотів утворили групу, п'ять із них, а саме Микола Руденко, Олексій Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович та Левко Лук'яненко були заарештовані, суджені і тепер перебувають у концтаборах. Шостий член групи, Олесь Бердник жде свого суду, а членові-засновникові групи, Петрові Григоренкові дозволили виїхати за кордон для лікування, але відмовили дозволу повернутися до СРСР. З-поміж тих, хто згодом приєднався до групи, Василя Овсієнка засуджено на три роки ув'язнення, а Петро Вінс виїхав за кордон після однорічного позбавлення волі. У липні цього року наспіли вістки, що заарештовано двох інших членів групи — Василя та Петра Січків, а на початку серпня заарештували Юрія Литвина.

Такого нищівного терору не зазнала ніяка гельсінкська група в СРСР. Проте троє членів-засновників — Оксана Мешко, Ніна Строкатова та Іван Кандиба діяльності не припинили, в результаті чого група згодом поширилася новими членами (Віталій Калиниченко, Василь Стрільців, Василь Овсієнко, Василь і Петро Січки, Юрій Литвин та Володимир Маленкович). Відомо теж, що група має своїх прихильників-кореспондентів.

Немало важить і те, що як пише в згаданій статті Литвин про заарештованих і суджених членів групи, "слідству КГБ і суду не вдалося морально зламати жадного члена групи, і цей моральний фактор зміцнив і активізував правозахисну діяльність групи". Значить, не повторилася трагічна історія Івана Дзюби.

Другим надбанням українського руху опору, виразником якого є сьогодні передусім Українська гельсінкська група, є те, що, всупереч переслідуванням і терорів, вона здобула собі неофіційне визнання в громаді як речник національних та соціальних інтересів окремих людей. У четвертому випуску "Інформаційного бюлетеня" надруковані численні звернення до групи від громадян України зі скаргами на порушення владою їхніх прав та з проханням про допомогу.

Це зовсім нове суспільне явище в СРСР. Відомо, що в Радянському Союзі тисячі його громадян кожного дня пишуть скарги до офіційних органів влади, вказуючи на безчинства партійної та державної бюрократії, але оце хіба вперше в історії тієї держави власницької держави утворилося становище, коли громадяни шукають оборони в автентичних громадських представників,

якими є гельсінкські групи. На Україні вимовне й те, що Українську гельсінкську групу просять про допомогу жителі УРСР незалежно від національності. Це показник великого престижу тієї групи.

Ріст моральної позиції гельсінкських груп в СРСР, отже, і української слід бачити на тлі ширших суспільних процесів, що проходять в СРСР, а також у всіх комуністичних країнах, підпорядкованих Москві.

Тут треба мати на увазі повну моральну дискредитацію панівних там режимів в очах їхніх підданих. Непошанування права, наявне насильство над ним, цинізм, розбещеність бюрократії, зокрема її апарату безпеки, корупція влади, а далі тотальний крах ідеологічних основ та доктрини марксизму-ленінізму, на яких ця система мала б спиратися, з них випроваджувати свій легітимізм і ними оправдувати своє існування, а вже поготів свою "прогресивність" та свою соціальну місію — змушують пересічного громадянина розглядатися за іншими орієнтирами, за кимось, хто вказав би шлях виходу з панівного маразму чи хто подав би руку допомоги в пошуках за правдою і справедливістю.

Це правда, що такі правди та напрямні давно стали надбанням великої частини людства. Шляхи до них простелили і англійська Велика Хартія вільностей і французька Деклярація прав людини і громадянина, і американський Закон про громадянські права, врешті, в наші дні Деклярація прав людини ООН та Деклярація принципів, що її прийняли держави-учасники Гельсінкських угод. Але всі ті права, які становлять невід'ємну власність кожного розвиненого суспільства, залишалися для громадян СРСР довгими десятиріччями лише в сфері теорії, дарма що їхня потенційна сила велика. А справжньою силою вони почали ставати щойно тоді, коли з потенційної енергії вони стали перетворюватися на кінетичну, коли за тим, що записано на папері, стали живі люди і вимагали здійснювання того, що існує в теорії. При тому відомо, що всі ті права гарантуються не тільки в закондонних актах, але теж в основоположних документах СРСР. Однак, на нещастя громадян цієї держави і на щастя її володарів, для усвідомлення потреби і для відкриття можливостей боротьби за ті права в умовах радянської дійсності пройшли цілі десятиліття.

Це зовсім не значить, що поневолені Москвою народи не вели давніше боротьби за свободу або що поодинокі громадяни не обстоювали свої права і не були за це переслідувані. Те й те мало місце впродовж усіх 60 років існування СРСР. Але щойно тепер поставлено цю боротьбу в широких і організованих формах у площину політичних та національних прав, що записані в конституціях СРСР та в міжнародних актах, що їх підписав також уряд

СРСР. Ясно, що до цього спричинилася в великій мірі Гельсінкська угода та, головним чином, усвідомлення в народі, що її постанови разом із законами самого СРСР, відчиняють двері для нових форм боротьби.

Досягненням сучасного українського руху опору є його пов'язання з універсальним сьгоднім рухом за людські та національні права в усьому світі. У передовій статті четвертого випуску "Інформаційного бюлетеня" Української гельсінкської групи про це читаємо:

Людство увійшло в нову епоху суспільних відносин. В центрі уваги і надалі залишилися державні інтереси, але фактором міжнародної політики, міжнародних відносин стали права людини. (Розрядка оригіналу).

У деяких колах нашої діяспори висловлюється побоювання, що наголошення прав людини звужує, а то й зводить на манівці нашу боротьбу за державну незалежність. Такі побоювання не мають ґрунту з різних причин.

Насамперед не слід розуміти боротьбу за права людини у звуженій формі. У нашій добі немає абстрактної людини, що була б відірвана від ґрунту національного середовища. Наш час — це час посилювання, закріплювання національно-культурних відмінностей, а не їх затирання. Коли ідеологи сучасного СРСР кажуть інакше, то вони свідомо брешуть, солодкими словами про зближення й дружбу народів прикривають жадібні зуби воявничого великодержавного шовінізму.

З другого боку, годі допускати, що, акцентуючи права людини, діячі правозахисного руху на Україні уявляють завоювання політичних, а вже поготів національних прав в умовах збереження комуністичної диктатури. Комуністична диктатура та, додаймо, будь-яка інша, права чи ліва, і права людини — це вогонь і вода, це речі, що їх поєднати не можна. Тому, коли хтось веде боротьбу за здійснення прав, записаних у конституції СРСР (а записали їх там тому, що в нашій добі ніякі тирани не відважаться відмовитися від теоретичного визнання свободи слова, друку, зборів, організації та под.), то логічно він бореться за ліквідацію диктатури всякої олігархії і встановлення демократії, в умовах якої місця для диктаторів немає. В "Інформаційному бюлетені" читаємо, що Українська гельсінкська група розкриває перед громадськістю "порушення права на свободу думки, слова і поширення інформації".

А здійснення політичної і соціальної демократії для громадян, автоматично веде за собою свободу вияву також національних прагнень. Бо який народ сьгодні відмовиться від своєї державної незалежності? Тому зовсім не випадкове те, що в згаданій уже

передовій статті "Інформаційного бюлетеня" читаємо, що сучасний правозахисний рух в СРСР "підніс ідеї прав нації понад усі політичні устремління", а в іншій статті того випуску пишеться, що "національні права стали вагомою частиною загально-людських прав нації, що прагне відстояти себе під сонцем".

Наголошування боротьби за людські права не замазує теж якості у питанні різуче іншого становища, в якому перебувають українці в порівнянні з росіянами. Передова стаття "Інформаційного бюлетеня" про це каже так:

Росіянин, куди б він не подався, у кожній республіці, у вищій школі послуговується рідною мовою. Українець на своїй землі захищається в російщині. Росіянин всюди має на рідній мові дитячі садки, театри, кінофільми, — українець на своїй землі про це лише мріє, бореться і сідає до тюрми з тавром націоналіста. Росіянин всюди — від Далекого Сходу аж по Карпати — має свої газети, журнали, книжки, технічну літературу, переклади — українець на рідній землі на рідній мові коли щось і має, то призначене воно зверху на дію у зворотному напрямку.

Боротьбі за національне визволення присвячується дуже багато місця в усіх виданнях Української гельсінкської групи та проводиться нитка традиції цієї боротьби від часу поневолення України Москвою. Не менше уваги відводиться ідейно-програмовому змістові правозахисного руху, його політичній і соціальній програмі, яку визначають елементи народоправства й гуманності. Пише Литвин:

Інакодумство на Україні має свої глибокі революційно-демократичні і ліберальні традиції. Національно-визвольна боротьба українського народу була завжди наповнена змістом соціальної і особистої свободи [...] Свободолюбство, демократизм є характерними ознаками як українця, так і всієї української нації. Отож і не диво, що боротьба з іноземним поневоленням велась під знаменами національної самобутності, свободи і демократії (народовласти).

Отож в основу сучасного мислення діячів українського правозахисного руху покладені ідеї гуманізму та світоглядového плуралізму, у виразному протиставленні комуністичному ідеологічному уніформізмові чи загалом всякому уніформізмові, лівого чи правого напрямку, що хотів би бачити Україну як однотипну касарню. Немає сумніву, що така політична платформа сучасного українського руху опору — це дуже міцна ідейна зброя в боротьбі проти панівної в Україні комуністичної диктатури і московського імперіалізму.

Ясне поставлення проблеми людських прав та прав української нації дозволяє українському рухові опору рівночасно

з'ясовувати свої позиції в питанні міжнаціональних взаємин в Україні та взагалі. Ми вже згадували про те, що до Української гетьманської групи звертаються по допомогу громадяни України різних національностей. Це зовсім не випадкове, це впливає з політичної платформи групи, яка як пишеться в "Інформаційному бюлетені", не робить ніякої різниці між мешканцями української землі, розкриває факти "порушення національних прав українських громадян, національних прав представників інших народів, що населяють Україну, релігійних прав" та ін. Це шляхетний, здоровий та політично розумний інтернаціоналізм у протиставленні до т. зв. пролетарського інтернаціоналізму, що служить маскою для московського шовінізму та роз'ятрування ворожнечі між народами.

Такі інтернаціоналістичні позиції українського правозахисного руху теж лякають деяких наших земляків у діяспорі, мовляв, вони підривають виключну позицію українського народу як господаря своєї землі. Однак такі погляди дуже небезпечні. Вони ставлять під знак запити право на повноцінний розвиток для автохтонних меншостей України. (Не говоримо тут про імперсько-бюрократичні елементи неукраїнської, головне російської національності, що їх насилають в Україну на поневолювання українського народу). Це правда, що мільйони національних меншостей на Україні — це спадщина нашого поневолення, наслідок колоніальної політики, що почалась від часу т. зв. "возз'єднання України з Росією". Але вони існують. Помахування з еміграції шабелькою чи уявними багнетами в їхній бік — проблеми не розв'яже, воно є радше доказом власного розладу і безсилля, аніж виявом патріотизму, а політичного розуму й поготів. Недурно Литвин пише про політику в цьому дуже складному питанні Української гетьманської групи: "Група буде вести боротьбу проти будь-яких виявів національної ворожнечі в Українській РСР".

Ясно, що тут ідеться не тільки про те, як мають поводитися українці супроти меншостей, але ще більшою мірою про те, як зобов'язані ставитися до українського народу неукраїнці, зокрема російська меншість, яку постійно годують отрутою шовінізму. (Не шкодить пригадати, що не менш складною проблемою в процесі визволення українського народу можуть стати мільйони власних несвідомих чи байдужих земляків та малоросів — але це окреме питання).

Нарешті, досягненням руху опору в Україні є тепер те, що він має свого речника за кордоном в постаті Представництва Української гетьманської групи. Правда, усі українські громадські та політичні групи і установи на Заході на свій лад репрезентують перед світом автентичні прагнення українського народу до

незалежності, а деякі з них можуть посилатися на офіційні мандати минулих десятиріч. За ними теж довгі роки праці. Але питоменністю Представництва Української гельсінкської групи за кордоном є те, що воно може говорити формально в імені найновішої дійової формації в Україні. Сьогодні, як свідчить про це "Інформаційний бюлетень" цієї групи, офіційним її представником є Петро Григоренко. Це важливий мандат, що його визнають теж чужинці, але він і зобов'язує. У такому дусі, наприклад, Григоренко виступав на пресовій конференції в Нью-Йорку 31 липня цього року, що її зорганізувала Американська гельсінкська група з участю представників Московської гельсінкської групи та представників інших неросійських народів. Ріст престижу Української гельсінкської групи видний і в тому, що після арешту Січків Американська гельсінкська група вислала протест Щербицькому, Брежневу та прокуророві львівської області Іванову. Це теж підсилює Представництво Української гельсінкської групи за кордоном. Проте немає сумніву, що для ширшого розгорнення праці теперішнє Представництво Української гельсінкської групи за кордоном повинно бути доповнене іншими діячами українського руху опору, які теж останніми роками прибули на Захід.

Які перспективи сучасного українського правозахисного руху? Про це говорять його діячі в своєму "Інформаційному бюлетені" (четвертий випуск) так:

Ми далекі від рожевого оптимізму. Ми усвідомлюємо випробування, які чекають на нас. Але ми твердо переконані, що наша праця не пропаде даром. Вона потрібна тим, хто чекає підтримки в боротьбі проти беззаконня, хто шукає активної громадської позиції, на яку може оперти своє ослаблене сумління.

Обережність, з якою діячі Української гельсінкської групи говорять про свої завдання і перспективи, видається зовсім на місці. Останні тижні принесли чимало даних, які вказують на дальше посилення терору в Україні супроти інакодумців. На першому полі обстрілу перебуває, ясна річ, Українська гельсінкська група, як і інші групи в СРСР. Цього треба сподіватися між іншим також у зв'язку з підготовою Олімпіади в Москві. В міжнародній пресі поширилися вістки, що вже тепер в СРСР проходить мобілізація кадрів КГБ, що мають протидіяти поширенню руху інакодумства під час напливу тисяч туристів із Заходу. Могутня імперія не має довір'я до лояльності своїх громадян.

Але на дальші успіхи чи невдачі сучасного правозахисного

періоду боротьби українського народу треба дивитися з перспективи приблизно трьох останніх десятиліть, отже, від часу закінчення революційних підпільних та повстанських дій ОУН і УПА в західних областях України. Відомо, що після того, у зв'язку з короткотривалою десталінізацією і відлигою, на Україні народилися шестидесятники, а вслід за ними з'явилась захлавнена література, пізніший самвидав. Його головне спрямування було розкривати розміри національного та соціального закріпачення українського народу, будити його сумління. Зачинателем того руху був Василь Симоненко, а найвидатнішими появами того часу стали безперечно публіцистичні праці Дзюби, Чорновола, Мороза. З цими діячами влада обійшлась жорстоко: довготривалими строками чи, як у Дзюби, психічним зламанням. Ще жорстокіша доля зустріла тих, хто як Лук'яненко, пробував перейти від стадії протесту проти насильства до організованих форм чи прямих політичних вимог здійснення права на вихід України з СРСР, чим до речі він сильно випередив мислення інших українських діячів руху опору.

Від 1976 року, від часу утворення Української гельсінкської групи опір української громадськості зосередився біля неї. Подібне явище бачимо в інших республіках СРСР, а теж серед його сателітів. Ніхто не може передбачити остаточної долі гельсінкських груп, отже і української. Але те, що її платформа найсприйнятніша для широких кіл людей, як і те, що до неї справді горнуть ті, кого визискують і переслідують, як врешті і те, що Українська гельсінкська група мислить і діє в одному річищі з універсальним рухом за права людини і народів у світі, розкриває перед нею розмірно великі можливості, навіть тоді, коли імперським органам безпеки щаститиме часово засобами репресій придушувати чи обмежувати її діяльність. Читаємо у четвертому випуску "Інформаційного бюлетеня": "Зерно посіяне, і воно проросте".

Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи

Сьогодні вже з твердою певністю і на весь голос можна сказати, що всупереч волі радянсько-партійно-державного керівництва, всупереч його ідейно-політичним доктринам, всупереч терорів та репресіям над борцями за громадянські права і свободи в СРСР — правозахисний рух не знищено. Він існує в Радянському Союзі як dokonаний факт, як суспільно-прогресивне явище не лише союзного, але й світового значення.

Боротьба за громадянські права і свободи в СРСР є прояв об'єктивних антагонізмів, що діють між суспільством і державою, вона є мірою росту суспільної свідомості, яка в найвищій своїй зрілості конкретизується в формах правозахисної діяльності — найбільш гуманних і прогресивних формах боротьби людства за мир, демократію і свободу.

Правозахисний рух у Радянському Союзі родився з суспільної необхідності і потреби захисту прав людини і громади від постійних правопорушень з боку партійно-державної бюрократії. Цей рух ріс і дозрів на ґрунті критично-ліберального інакодумства, яке ще на початку 1960-их років набрало загальносоюзної значимості і на сьогоднішній день являється характерно-визначальною стороною життя радянського суспільства на сучасному [етапі] його розвитку.

Дійсна природа суспільного життя, його органічний поступ вперед, наочно показують той безперечний факт, що інакодумство, [— це] суспільне явище, притаманне всякому суспільству, з будь-якими формами та соціально-політичними структурами. Цей факт геть спростовує як ліві, так і праві тоталітарно-державницькі теорії, згідно яких партія, держава, народ є гармонійно ціле, де немає і бути не мусить ні інакодумства, ні політичної боротьби, ні боротьби соціально-економічної, ні всього того, що суперечить чи суперечило б режимові влади.

Інакодумство, ясна річ, існувало і існує в кожній країні, але на відміну від демократичних країн, в тоталітарних воно існує поза законом, тобто не має ні фактичного, ні юридичного права на існування, на су-

---

Передруковуємо статтю Юрія Литвина за "Інформаційним бюлетенем Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод", ч. 4.

спільне самовизначення. В цих країнах інакодумство існує як суб'єктивний фактор з постійною тенденцією до об'єктивізації.

Так було за часів Гітлера в Німеччині. Так було у фашистській Італії та франкістській Іспанії. Так було в період культу Сталіна в СРСР. Так є і так буде повсюдно, де держава перебирає в свої руки всі функції суспільного життя і являє[ться] там його визначальником.

Викриття культу особи Сталіна та його трагічних наслідків, проголошене з трибуни XXII з'їзду КПРС, було тією блискавкою, що освітила бодай і на короткий час, жакливу дійсність сталінської епохи, страшний досвід антигуманних сталінських метод побудови т. зв. соціалізму в СРСР. Досвід, який змусив передову частину населення (найперше інтелігенцію) не лише тверезо подивитися на радянську дійсність, але й глибоко задуматись над ідейно-політичними засадами, на яких воно будувалось. Саме з цього почалася критична переоцінка матеріальних і духових вартостей, набутих сталінським соціалізмом, переоцінка, що показала, до яких страшних і ганебних злочинів вдається держава, коли її діяльність не контролюється і не обмежується з боку суспільства. Зрозуміло, навіть в умовах хрущовського лібералізму напівофіційний критицизм не міг не вступити в опозицію з парадно-державним способом мислення, яке вбачало в критично-ліберальному інакодумстві серйозну загрозу однопартійному режимові в СРСР, а це, як відомо, привело до репресивних метод боротьби з цим новим видом "антирадянської діяльності". Разом з цим офіційна державно-політична доктрина найповніше виразилась у тезі про загальнонародність радянської держави як теорія т. зв. держави "диктатури пролетаріату". Не буду тут доводити, як далеко і в який бік відійшла "загальнонародна держава" від марксистсько-ленінського вчення. Хай це залишиться на совісті "вірних лєнінців"!

Лише підкреслюю те, що вже сама існуюча в Радянському Союзі політична реальність більше, ніж що інше, спростовує Хрущово-Брежнєвську теорію "загальнонародности" радянської держави.

Суспільство і держава аж ніяк не тотожні явища, і їх теоретичне ототожнювання є політична демагогія, спрямована на те, щоб приховати справжні протиріччя, що існують між цими двома явищами.

Держава це є замкнута технічна система, яка в тоталітарних країнах досягає своєї, так би мовити, ідеологічної завершеності — соціально-політичного деспотизму.

Суспільство — це живий організм, що живе і розвивається за своїми природними законами з тенденціями до все більшої свободи.

Сучасне інакодумство в СРСР постало з критичного ставлення до державности, до її партійно-бюрократичного способу мислення, до її практичної діяльності.

І найповніше це інакодумство проявилось і зформулювалося в діяльності гельсінкських правозахисних груп, які понад два роки

мужньо борються за громадянські права і свободи в Радянському Союзі.

Інакодумство на Україні має свої глибокі революційно-демократичні і ліберальні традиції.

Національно-визвольна боротьба українського народу була завжди наповнена змістом соціальної і особистої свободи (антифевдальний характер національно-визвольних рухів) і саме тому цю боротьбу не можна кваліфікувати як сутонаціональну.

Свободолюбство, демократизм є характерними ознаками як українця, так і всієї української нації. Отож і не дивно, що боротьба з іноземним поневоленням велась під знаменами національної самобутності, свободи і демократії (народовласти). На цих засадах була створена Козацько-селянська республіка — унікальне явище того часу! — яка своїм демократичним духом викликала страх і ненависть февдально-монархічного світу.

Знищення Козацької республіки, придушення національно-визвольних рухів, закріпачення селянства — незаперечні докази того, які саме "блага" принесла російська державність українському народові. 250 літ панування на Україні царських сатрапів з їх драконівськими методами управління, постійне цькування, гоніння і фізичне винищування людей, що чинили опір беззаконню, не змогли вбити свободолюбний дух України, її ненависть до всіляких форм примусу та гноблення. З найповнішою силою цей дух відбитий у творчості геніального Тараса — найбільшого інакодумця України, який став прапором духовної революції українського народу, що спрямувала революцію соціальну на Україні 1917 року в національно-демократичне русло, з [чого] постала Українська Народна Республіка з її вищим органом — Центральною Радою.

Більшовицька влада, т. зв. "власть советов", не принесла українській нації ні національної, ні соціальної, ні особистої свободи. Навпаки, більшовизм зробив усе (починаючи соціальною демагогією, кінчаючи прямою інтервенцією) для повалення Центральної Ради, а з нею і Української Народної Республіки, яка як відомо, виникла в ході національно-демократичної революції і діяла на демократичних засадах.

Ставлення більшовицького режиму до української нації, по суті, мало чим різниться від ставлення до неї російського царату. Формальні права і свободи були дані Україні центральною більшовицькою владою не для реального користування ними, а виключно в пропагандистських цілях: Україна і надалі залишилась колонією російської советської імперії, а найменша спроба вийти з колоніального стану розцінювалася більшовицькою владою як контрреволюційна націоналістична діяльність, яка підлягала найжорстокішій боротьбі і репресіям (одному Богові відомо, скільки українського населення винищено за їхні національні змагання, активні і пасивні).

І все ж, ні "красный терор", ні голод 1933 року, ні репресії 1934-1937

[років], ні післявоєнна боротьба з "бандерівським бандитизмом" не зламала свободолюбивого духу українського народу. Він, як той мітичний фенікс, згорає і знову піднімається з попелу.

Шістдесяті роки — найбільш плідні в Україні напівофіційним інакомудством з його гуманізмом і жадобою до соціально-політичної свободи. Плеяда т. зв. "шістдесятників" у літературі (І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Драч, М. Вінграновський, Ліна Костенко, О. Бердник, В. Мороз, В. Чорновіл та багато інших) сприяла розвитку інакомудства на Україні. (Скінчилося це судовими процесами, політичними, закритими). Варто зазначити, що для інакомислячої молоді 1960-их років радянські політичні табори та в'язниці стали вишколом, де проходив найактивніший процес переоцінки духовних цінностей. Із цих "університетів" вийшло чимало видатних борців за громадянські права в СРСР, зокрема на Україні: Антоненко-Давидович, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Мешко, Н. Світлична, Н. Строкатова, В. Чорновіл та інші.

Ідея правозахисного руху на Україні зріла і виношувалася задовго до створення Української гельсінкської громадської групи.

Можна з певністю сказати, що вже в 1960-их роках першовісником її був Левко Лук'яненко, — організатор і надхненник боротьби за національне звільнення України шляхом референдуму та соопетретворень і земельних реформ на індивідуально-кооперативних засадах.

Гельсінкські угоди та заключний акт цих угод були тим зовнішнім поштовхом, що прискорив самозародження правозахисних груп в СРСР, надавши їм сучасну форму існування.

Не зменшуючи ролі і значення суб'єктивних факторів у створенні гельсінкських груп у Радянському Союзі, віддається належне їх основоположникам: Ю. Орлову, П. Григоренкові, О. Гінзбург'ові, [О.] Шаранському, М. Ланді й іншим в Росії; М. Руденкові, О. Берднику, О. Мешко, Л. Лук'янкові, О. Тихому й іншим на Україні; необхідно сказати, що правозахисний рух на Україні і в інших республіках СРСР не являється довільним витвором окремих, бодай і дуже талановитих осіб. Ясна річ, що особа має провідну роллю у всякій діяльності, але сама діяльність обумовлена об'єктивними причинами, які в значній мірі цю діяльність визначають. Це стосується і [до] правозахисного руху; і його об'єктивна обумовленість криється в радянській дійсності, у її соціально-політичній структурі та економічній формації. Саме в цьому розумінні правозахисний рух має об'єктивні причини свого існування та розвитку.

Піонерами і засновниками Української групи Гельсінкі стали люди, які не лише виростили з радянської дійсності, але й увібрали в себе трагедію нашого віку (війни, геноцид, ув'язнення) як: Олесь Бердник, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Олекса Тихий. Вони знають радянську державність у її оголеному вигляді, миритися з якою більше були не в змозі, в силу своєї духовної природи. Письменник Микола Руденко пройшов пекло війни, йому добре знані 1933-1937 роки на

Україні. Сумління не дозволило йому йти в перших лавах ідеологічної верхівки Спілки письменників Української РСР, яку використовує уряд у своїх цілях. Пошук справедливих національно-правових і економічних рішень українських проблем, змусив Миколу Руденка очолити правозахисний рух на Україні, в якому він знайшов сенс свого життя, сво[є] покликання.

З перших днів створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод на її членів розпочато органами КГБ переслідування, шантаж, загрози і репресії.

Судовими процесами над правозахисниками: М. Руденком, О. Тихим, Л. Лук'яненком, М. Матусевичем, М. Мариновичем, П. Вінсом карні органи гадали правозахисний рух на Україні зломити і ліквідувати. Слідству КГБ і суду не вдалося морально зламати жадного члена групи, і цей моральний фактор зміцнив і активізував правозахисну діяльність групи — до неї ввійшли нові члени: педагог В. Стрільців, батько і син Січки, Юрій Литвин, Василь Овсієнко. Суди над членами Української групи проведені на периферії, закритими, в повній ізоляції від людей, громадськості і преси. Людей не засудили, а вкрали. Мужність і геройство цих людей лишилося світовій громадськості невідомими, так само, як і своїм країнам — вони залишилися переможеними, але не скореними!

Гельсінкські групи в СРСР не лише продовжують існувати, але й активно діяти. В чому ж їх сила й живучість?

Індивідуальні якості членів групи в значній мірі визначають силу і життєвість правозахисного руху, однаке вони не являються тією "живою водою", що живить весь рух і надає йому сили. На мою думку, живучість і сила Гельсінкських груп криється:

поперше — у самому суспільному організмі, в його поступі до демократії і свободи. Саме ця животворна сила родила інакодумців: А. Сахарова, Ю. Орлова, М. Руденка, Л. Лук'яненка, Петра Григоренка й інших видатних людей нашої доби, незчисленних;

подруге — життєву силу і енергію правозахисним групам СРСР надає той факт, що вона являється визнаними і невід'ємними ланками світового правозахисного процесу;

потретє — живучість і сила правозахисного руху в СРСР є ще і в тому, що цей рух не політичний, про що було засвідчено в деклараціях, заявах, документах гельсінкських груп, а також в усних та письмових заявах до ООН і урядів, учасників Гельсінкської наради, нашим представником за кордоном Петром Григоренком: "Групи не являються партіями чи політичними організаціями і не ставлять собі за мету легальними чи нелегальними шляхами прийти до державної влади в країні..."

Соціалістичні і національні революції, громадянські війни, трагедія останньої світової війни і життя людства на грані третьої — все це змушує світову громадськість шукати виходу зі страшного пута, куди

загнав світ політичний мілітаризм, диктаторство, деспотія.

Сучасний правозахисний рух — це боротьба за такий спосіб життя, яке мирно розвивається за власними законами, прагнучи все більшої демократії і свободи, де б людина була творцем своєї долі, а не додатком державно-партійної машинерії, де б суспільство диктувало свою волю державі, а не навпаки.

Уся діяльність гельсінкських груп в СРСР спрямована на захист прав і свобод людини та суспільства від будь-яких зловживань з боку властей, це самозахист суспільства від деспотизму чиновницької бюрократії.

Українська група керується в своїй діяльності правовими принципами, вираженими в Загальній декларації прав людини, Декларації прав народів і націй, ратифікованих більшістю держав світу, а також Заключним актом Гельсінкських угод, підписаним 35-ма країнами світу. В своїй правозахисній діяльності Українська група Гельсінкі не виключає національне питання. Зокрема українське, яке не розв'язала ні "Великая Октябрьская социалистическая революция", ні шестидесятирічне панування "власти советов" на Україні. Питання національного самовизначення є найактуальнішою проблемою в житті українського суспільства.

Виключивши цю проблему зі сфери своєї діяльності Українська правозахисна група втратила б своє національне і соціальне обличчя і не змогла б по-справжньому виконувати своїх правозахисних функцій.

Захист прав [і] свобод людини без захисту прав і свобод нації не має під собою ґрунту.

Українська правозахисна група за своїми принципами має вести боротьбу з політикою офіційного і неофіційного великодержавного шовінізму в його найрізноманітніших проявах, захищати право нації на свій самобутній розвиток, без чого не можна вести успішну боротьбу за свободу соціальну та особисту.

Так само група буде вести боротьбу проти будь-яких проявів національної ворожнечі в Українській РСР.

Українська група координує свою діяльність з Московською групою і виступає за найтісніший союз і солідарність усіх правозахисних груп СРСР і вбачає в цьому запоруку успіху правозахисного руху в Радянському Союзі.

Інтереси груп, як Московської так і Української, на Заході представляє член групи в екзилі генерал Петро Григоренко — один з піонерів правозахисного руху в СРСР.

Вступ до Української громадської групи Гельсінкі не обмежується національним походженням, професійними, освітніми та іншими ознаками. В групу приймаються всі ті, хто поділяє загальні принципи правозахисного руху в цілому і його національні особливості зокрема. Група веде і надалі буде вести боротьбу проти всяких політичних тенденцій у правозахисному русі.

Група — авторський колектив, і від кожного її члена бажано мати його авторський вклад на актуальні правозахисні теми та інформативний матеріал з цих же тем по Українській РСР.

Правозахисний рух на Україні є однією з провідних ланок міжнародного правозахисного руху, і його члени зроблять все від них залежне, щоб і надалі цей рух був інтернаціональний по своїй суті, при цьому не втрачаючи ні своїх національних особливостей, ні свого національного обличчя.

Квітень 1979

Член Української громадської групи Гельсінкі
Юрій Литвин

На пресовий фонд "Сучасности" склали в 1978 році:

Англія: Український товариський клуб "Раллі" в Манчестері — 100.- ф., С. Василько — 10.- ф., Я. Коваль — 8.- ф., М. Любинський — 5.- ф., М. Гложик — 3.- ф.; Клуб "Калина" при відділі СУБ м. Лестер, Г. Лашук, С. Онисько, Д. Хованець, М. Хомин — по 2.- ф.; П. Варварук, А. Гавірко, П. Гошко, М. Зеленчук, П. Кіщук, І. Кунька, Б. Лешнівський, Максимів, П. Марушак, В. Михайлюк, Я. Мицко, В. Салая, В. Стефанюк, І. Харанчук, Ф. Яцюк — по 1.- ф.; Гаврилко, Ф. Гарун, М. Панчак, М. Туркевич — по 0.50 ф.

Австралія: Д. Ленчовський — 5.- д., Р. Павлишин — 10.- д.

Канада: І. Наливайко — 12.- к. д., С. Гамула — 5.- к. д., О. Цвик — 6.- к. д., І. Дрогомерецький — 3.- к. д., Е. Ф. Борис — 10.- к. д.

Німеччина: о. І. Томашівський — 24.- н. м., В. Максимович — 20.- н. м., М. Ігнатенко — 14.- н. м.

США: Г. Бакуменко — 13.- д., Е. Блавацька — 20.- д., І. Волощук — 6.- д., С. Бровчук — 5.50 д., П. Гордійчук — 3.- д., І. Зварун — 3.- д., Ф. Кульчицька — 3.- д., М. Корінець — 10.- д., І. Мігайчук — 4.- д., Ю. Л. — 10.- д., Й. Лещинський — 5.- д., А. Мотиль — 5.- д., С. Нечипорук — 8.- д., М. Перейма — 3.- д., В. Сорочак — 6.- д., І. Улянець — 5.- д., А. Филипович — 6.- д.

Усім жертводавцям шире спасибі!

Гортаючи сторінки «Сучасности»

Юрій Луцький

Життя на еміграції серед тих, які мало асимілюються, створює багато своєрідних комплексів (беручи за визначення "комплексу" "систему споріднених емоційно навантажених ідей, почувань, спогадів і імпульсів, яка здебільшого придушена і яка доводить до аномальної чи патологічної поведінки"). Одним, може й найголовнішим таким комплексом серед нашої еміграції є переконання, що тут, у вільному світі, треба за всяку ціну вилушити з нашої культури і літератури їх національне ество. Таким чином багато заходів спрямовується на те, щоб дати нашій літературі ту інтерпретацію, яка віддзеркалювала б нашу національну ідеологію самостійної України. Вже сам факт, що, пишучи ці слова, я пов'язую їх з "комплексом", може насторожити читача, мовляв, чи не має тут якоїсь антиукраїнської диверсії. Ні, немає. Можна вірити в соборну, вільну і незалежну Україну і рівночасно не намагатися бачити в нашій літературі тільки те, що за ту Україну промовляє. Коли візьмемо українську радянську літературу, то в ній такого матеріалу дуже мало, хіба за винятком деяких новіших самвидавних творів. Проте, прочитавши статтю С. Гординського про "Патетичну сонату" і Г. Костюка про Петра Панча в травневому числі "Сучасности", не можна недобачити їхнього головного аргументу, а саме, що єдиним вартісним елементом у Куліша і Панча є елемент національний. Обидві статті добре написані, наукові, з великою ерудицією, але обидві є виявом національного чи пак націоналістичного комплексу.

Через те, що в першій статті зачеплена і моя особа, мені хочеться подати деяке в'яснення, але лише в зв'язку з головною темою цього листа. Визнаючи, що є багато варіантів Кулішевої п'єси і розуміючи мої труднощі в спробі дати суцільну версію в англійському перекладі, Гординський уперто повертається до загубленого під час війни "первісного" варіанта "Патетичної сонати". Те, що він про нього каже, цікаве й цінне, але воно не міняє факту, що краківське видання п'єси неповне і що копії того варіанту, який був у приватних документах Куліша, пропали. Фактом також є те, що є інші варіанти п'єси написані тим же Кулішем, яких не можна ігнорувати, навіть якщо Марина в них не виходить так добре. Можна старатися пояснити обставини, в яких Куліш творив, але не можна заперечити існування самих текстів. Те саме стосується і до

Петра Панча, творчість якого обговорює в своїй статті Костюк. Можливо, що справді лише "Голубі ешельони" будуть у майбутньому згадуватися як Панчів найкращий твір, але й інші його романи вийшли з-під того самого пера. Сумлінний історик літератури не може їх поминути, так само, як не можна поминути російських творів Шевченка, на що вказує, в іншому контексті, стаття Г. Грабовича в тому самому числі "Сучасности".

Вилушування національних елементів з літературних творів небезпечне ще й тому, що в основі його лежать ідеологічні, а не естетичні критерії. Гординський у своїй аналізі "Патетичної" такий засліплений українською національною героїнею Мариною, що не помічає не менше трагічної постаті Ілька. Кінцева дія п'єси в моєму перекладі показує падіння Марини (націоналізму) і тріумф Ілька (новознайденого комунізму), що, очевидно, пахне дешевою агіткою. Але тільки тоді, коли розглянемо це закінчення п'єси з ідеологічного погляду. Бо з художньої точки зору "тріумф" Ілька є справді падінням поета, який зрадив своє справжнє "я". Через те, що Гординський зосередився виключно на ідеології, він не може зрозуміти дуже оригінальної інтерпретації Ралфа Ліндгайма, якого він критикує за брак знання історії української революції. До чужинця — критика чи глядача промовляє не так ідеологічне тло п'єси, як сама п'єса, так само, як у п'єсах ірландця Шона О'Кейсі цікаві не його політичні погляди, а людська драма. На людську драму "Патетичної сонати" звернув був увагу Юрій Шерех, для якого трагедія Марини полягає не в тому, що її повстанців розбито, але в тому, що вона "не повірила в силу людської душі, людського почуття, поезії."¹ Шерехове твердження, що "конфлікт особи й суспільства знову скінчився [в п'єсі] поразкою людини",² Ліндгайм поширює на всіх інших персонажів Кулішового твору, з яких ніхто "не може жити повним життям (seize the day)".³ Ті, що живі, він далі пише, "не чують автентичного і імперативного клича революції зовсім відкинути застарілі вартості і атрофовані взірці думання і поведінки..."⁴ Щоб зрозуміти те, що так сильно промовляє до не-українського читача, не треба знати більше про Центральну Раду чи український комунізм. Зрештою, якщо як писав Хвильовий, треба "вивести нашу літературу на широку європейську арену", то прийшов найвищий час, щоб її виводили не тільки українські учені і перекладачі, а власне не-українські, до яких належить Ліндгайм. На жаль, від часів покійного Кларенса Меннінга їх як кіт наплакав.

---

1. Юрій Шерех. Не для дітей. Нью-Йорк, 1964, ст. 76.

2. Там же, ст. 77-78.

3. Ралф Ліндгайм (Ralph Lindheim), вступ до книжки: Mykola Kulish. *Sonata Pathetique*. Літлтон (Ukrainian Academic Press), 1975, ст. 34.

4. Там же, ст. 35.

В одній із своїх статей видатний польський письменник Вітольд Гомбровіч запротестував проти звеличування на еміграції національних елементів польської літератури. На його думку, велика література можлива лише при виявленні "найглибшого свого "я", коли на світ треба реагувати "не як поляк", але як людина.⁵ Це знали й кращі українські письменники. Не применшуймо їх патріотичними дослідженнями їхньої творчости.

Постскрипtum до «Патетичної»

Святослав Гординський

Боюся, що репліка Юрія Луцького на мою статтю про Кулішеву "Патетичну сонату" нічого не міняє в суті справи. Хоче цього хто чи не хоче, а основним далі залишається факт, що ідея його п'єси є націоналістичною: Куліш хотів створити свою Марину як тип української Жанни д'Арк і її устами висловити свій і своїх сучасників погляд на те, що "ярмо хоч і червоним стане, ярмом бути не перестане". Навіть радянські цензори не важилися ці два пасажі п'єси викреслити, бо тоді Марина втратила б свій образ "ворога" і п'єса ставала б безконфліктною. Що собою являла Марина, це відразу збагнула російська критика: "Марина — це зовсім новий у театрі і, мабуть, у літературі тип клясового ворога... Марина не знає сантиментів. Вона має величезну волю і твердо знає, чого хоче... Вона командує, їй безумовно підлягають, — і це не здається неприродним... В образі Марини немає фальшивих нот" ("Правда", Москва, 9 лютого 1932).

Ось чому спроба Ліндгайма зобразити Марину терористкою на межі божевілля, вчинки якої нібито зумовлені її хворою уявою, не витримує критики. Ліндгайм — типовий представник американського космополітизму. Народи США і Канади, як відомо, є конгломератом багатьох інших народів, об'єднаних ідеєю технічного прогресу, який забезпечує високий життєвий стандарт, але в більшості з притупленим і часто зайвим національним почуттям (бо США не збираються робити агресію на Канаду і навпаки). З браку потреби і розуміння національного комплексу такі критики, як Ліндгайм, легковають справи політичних конфліктів і патріотизму, а мораль зводять до вимог

---

5. W. Gombrowicz. Gęba i twarz. — "Kultura", 1977, 9, ст. 18.

консумпційного суспільства, для якого злом є все те, що заколюче спокій. Тим часом, проблеми, порушені Кулішем, це справи вітальні і, відповідно до цього, почуття персонажів його п'єси розжарені до червоного і білого.

Важко погодитися з Луцьким, що пізніші редакції "Патетичної сонати" мають таку саму вартість, що й перша, тому що їх усе таки написав Куліш і вони є літературним фактом. Насправді, ми дуже мало знаємо, що собою являє та третя редакція. Не знаємо, що саме вибрав В. Яременко для друку п'єси 1968 р., бо, як пише Н. Кузякіна, яка ті редакції мала в руках, немає ні однієї редакції завершеної, існують численні варіанти фіналу і є тексти на 25% змінені чужою рукою. Де певність, що весь текст третьої редакції належить справді Кулішеві? Ось чому, коли читаємо в тій редакції, що Марина свою власну діяльність називає "контрреволюцією", то виринає сумнів, чи таке справді міг написати сам Куліш.

У відміну, ми маємо автентичний текст березільської редакції у львівському виданні, хоч він обтягий цензурою на яких 8%. Правдивість того тексту доводять усі варіанти і цього не заперече (мовчить) радянська критика. Від біди, вилучені тиради Гамара і Луки та фінал п'єси можна механічно додати з тексту третьої редакції, хоч ті місця роздуті пропагандою. Частково це зробив сам Куліш, частково режисери, але чи та третя редакція справді належить авторові — того ніхто з нас з певністю сказати не може, доки не буде вільного доступу до збережених матеріалів Куліша. Радянська критика не буде поспішати цю справу з'ясувати, радше допомагатиме її далі заплутувати.

Ми маємо в еміграції вільну, тобто справжню літературну і мистецьку критику, яка не підлягає нічиєму тискові і не є товариством взаємної адорації. Завданням тієї критики є передусім і завжди доходити до коріння фактів і знаходити правду. На чимало справ можна мати відмінні погляди, але вірю, що Луцькому залежить не менш, ніж мені самому, на розкритті справжньої суті геніяльного твору нашого драматурга.

ЖИТТЯ В ПАРИЖІ. ЖИТТЯ В МУЖЕНІ

Про це та інше...

(З мистецької хроніки Парижу)

Недавно, слухаючи ранішню радіопередачу, я почула ще чийсь голос на тему виборів до європейської федерації. Тих дебатів тепер стільки, що доводиться чути без уваги. Але почуті слова задержали мене хвилину при апараті. Чоловічий, трохи втомлений голос кинув фразу: "У дискусіях про Європу не говориться зовсім про її культуру, а це основне, що нас єднає".

Теж недавно, письменниця Франсуаза Саган, яка була в журі кінофестивалю в Каннах, висловила кілька думок про фільми, що чекали на нагороду, між іншим теж про французький біографічний фільм "Сестри Бронте", поставлений А. Тешіне (Teschiné), що чимало місця приділив і романтичній історії їхнього брата. Фільм репрезентував французьку кінематографію на фестивалі, але не був відзначений. На думку Саган, сучасна техніка фільмування така досконала, дає стільки мистецьких ефектів, що за ними губиться основне, фільмові бракує душі. Здається, все знамените, гра акторів бездоганна, є навіть атмосфера минулого, а однак нема основного...

Це вперше, що я була вповні згодна з письменницею і, побачивши фільм, який стільки реклямували, я вийшла з враженням неприємної і хворобливої штучності. Але водночас, Саган збудила в мені неспокій, назвавши явно причину. Той неспокій був більший, як звичайно, може саме тому, що його усвідомила письменниця, яка, здавалося, бере все "легко". Бо питання я ставила собі не раз, але тепер воно прийшло яскраво: невже ж справді, всі ми, і вся Європа теж, летимо стрімголов за поступом цивілізації і так швидко, що мало хто помічає? А може летимо з фатальною швидкістю, коли це помітила Саган?

А однак у Парижі не порожніють ні театри, ні мистецькі виставки, ні концертні зали. Ще недавно, щоб дістатися на виставку Шардена в Гран Пале, треба було стояти в довгій черзі, і це не вперше.

Жан-Батіст-Сімеон Шарден — сучасник Фрагонара, Ватто, Баха, Маріво, Дідро і Руссо та мадам Помпадур... Його натюрморти, для яких він вибирав дуже прості речі, часто

кухонний стіл з мідяним казанком чи іншими подібними речами, сцени з родинного життя, діти, все те передане з такою майстерністю та атмосферою поезії, що годі не піддатися чарові.

Можна б ставити запит, чи захоплення Шарденом, якого "призабули" і віднайшли, не виявляє теж тугу за епохою, де майстерність йшла разом з поезією?

В тому ж Гран Пале була теж недавно виставка "Перед скітами", продовження давнішої "Мистецтво скітів", яким захоплювалася чи не половина світу. Виставка могла б, здавалося, цікавити археологів, істориків чи просто мистців. На диво, вона привела теж багато випадкових відвідувачів. Перші мистецькі прояви людини полонять не менше, як наша доба, що може є початком декадентства. Українці йшли шукати трипільської культури та знайшли її в розкопах села Незвиська: глиняний глечик з мотивом меандру та інші, прикрашені слимаковими лініями, чи теж дрібні фігурки тварин або інше начиння вісімкової форми, дивну подібність яких можна було віднайти часто на Гуцульщині. На жаль, тих земляків, що відвідали виставку, було мало, їх легко почислити на пальцях руки.

Дар Пікассо для музею Лювру є можливо природною відплатою мистця для міста, яке дуже скоро визнало його динамічний талант. Лювр давніше виставляв твори самого Пікассо, останній раз з нагоди його дев'яностолітнього ювілею. П'ять літ після його смерті його бажання здійснене: бути — разом з мистцями його власної збірки — постійним мешканцем королівського музею.

В колекції Пікассо заступлені всі мистці, які перекотилися через славне ательє мистця на Монмартрі — Вато Лявуар, чи теж ті, з якими єднала його приязнь, чи просто подив, що може видаватись дивним в мистця такого калібру, як Пікассо. А однак той подив мав він для Сезанна, про якого висловився: "Це був мій єдиний учитель!" У колекції його картина "Чорний замок", один з останніх творів Сезанна.

Єднала його тісна приязнь з кубістом Браком — "Натюрморт з пляшкою" датується з років їх мистецьких шукань у кубізмі.

Є Матісс з його дуже гармонійною композицією — "Кошик з помаранчами". Пікассо ніколи не перестав цінити Матісса за його багатство кольорів і слідкував постійно за його творчістю.

Саме є теж у колекції портрет дочки Матісса — Марґарити, виконаний теж Матіссом. Є в колекції Моділяні і Дерен, є Ренуар і Дега, є Анрі Руссо, якого "Портрет жінки" був одним з улюблених картин маляра, є Міро з його автопортретом і багато інших мистців. Дар Пікассо для Лювру, зреалізований його дружиною і сином, є символічним виявом вдячності і пошани не лише до

музею, а й до мистців, з якими єднали його зв'язки приятні і шани.

Можна знайти цілий вибір мистецьких виставок під кожен смак і зацікавлення. Так майже несподівано, блукаючи побережжям Сени недалеко Французької Академії, зустрічаю зовсім інший жанр виставки: "Архітектура Фльоренції часів Брунелескі". Пляни частин міста і знятки найпомітніших будинків ренесансу. Навіть від шабльонових рисунків, від схематичних плянів віє подих тієї спокійної, величної краси. Суворе палаццо Пітті і посмугований собор. Може ніде, як у Фльоренції, відчувається так сильно подив для каменя, для старовинних мовчазних будівель, через які пропливли роки і віки, не залишивши сліду. Міняється тільки людина, бо вона безкорінна.

Є ще виставка Гої, олії, гравюри, рисунки, які завжди полонять своєю строгою, елегантністю і прихованим еспанським темпераментом, є літографії Дом'є, є навіть сучасні монгольські акварелі... Невичерпний вибір, який формує європейця далеко від усіх політичних доктрин.

Кілька місяців тому, мене отрясла від буднів п'єса, яку ставили в Комеді де-Шамз-Елізе — "Корабель — напрям Ліпая" Алексея Арбузова з Едвіж Феєр в головній ролі. Спершу п'єса насторожила, потім зацікавила і вкінці полонила. Та власне полонила не п'єса, зрештою досить банальна, — радянське пристосування західніх штампів — з дією, що відбувається в понурій обстанові радянської лікарні і подвір'я, а полонила акторка, якій французи звикли надавати титул "дамі театру". Едвіж Феєр зуміла дозувати конфлікт і вкінці захопити, граючи ролю жінки з буйним та уявним минулим, що зуміла розбудити у свого партнера, лікаря, засохлого під щоденними обов'язками, і почуття любови і відчуття поезії. П'єсі не бракувало гумору та прихованої іронії. Успіх був повний, часом несподіваний. Поява акторки, (відомої зі своєї елегантности) в звичайній лікарняній блузі і черевиках на плоских зап'ятках, була така несподівана, що якась дама в пізнішій радіодискусії над виставою висловила обурення, як Феєр могла прийняти таку ролю.

Париж усе ще має нагоду захоплюватися двома ветеранами театру, Жаном Люї Барро і Мадлен Рено, які не покидають сцени. В театрі Орсе, в якому Барро-Рено є хазяїнами, йде вже понад три роки п'єса К. Гіг'їнза "Гаролд і Мод", в якій Рено персональна, повна молодечої поезії, не зважаючи на свої сімдесят років. Вона незаступна.

Була жвава дискусія над "Задігом" Вольтера, якого ставить Барро і на якого важко дістатися, не зважаючи на критику, що закидає надмір свободи в інтерпретації думок Вольтера. Але та ж критика недавно напала на театри за їх "облітературнення", бо на сценах кишить від таких авторів, як Вольтер, Руссо, Дідро,

Бодлер, думки яких стараються інтерпретувати на сцені, хоч їм бракує драматичної дії. Барро росте критикою і не покидає експериментувати. Він і далі держить в руках серце паризького театру.

Але навіть Комеді Франсез не захоронена від безпощадної критики, як це сталося з виставою "Дон Жуан" — Мольєра. Їй закидають подання головного персонажу, як дрібного шляхтича, який шукає тільки насолоди і нічого більше та скидається на "пуделя в мереживі"... Костюмам ставлять у докір надмір мережива, в яке зодягнені всі без уваги на соціальний стан. Загальний суд — дуже слабкий спектакль, чого не трапляється часто в Комеді Франсез. А однак буває...

Я пригадую "Поділ полудня" — Кльодела, який мені вдалося бачити два рази, у постанові Барро і в Комеді Франсез. П'єса незвичайно важка і драматична в конфлікті, хоч дії на сцені майже нема. Може тому Комеді Франсез поставила п'єсу статично, майже нерухомо, тоді, коли Барро зумів видобути всю кльоделівську атмосферу і поезію. Правда, він мав таку знамениту партнерку, як Едвіж Феєр.

Ще інша вистава зазнала нищівної критики. Йдеться про Шекспірового "Короля Ліра", якого в інтерпретації кіноактора Жана Марє прирівняли до діда Мороза без інших помітних прикмет. Критика може теж помилятися, хоч майже доведено, що, за деякими винятками, кіноакторам важко переставитися на театральну інтерпретацію. Це може стосуватися й до відомої кіноакторки Мішель Морган, яка в п'єсі "Все за все" Франсуара Дорен (Dorin) (саме йдуть останні вистави) хоча може й добра, але не виявляє нічого надзвичайного в інтерпретації ролі. Можливо, це також вина самої п'єси. Не сходить із сцени ні Брехт, ні Йонеско, ні Маргарита Дюра, хоч її зоря починає гаснути. Натомість щораз то більше змушує говорити про себе Аріяна Мнушкін, яка звернула увагу на себе фільмом про життя Мольєра, де віддзеркалила його епоху. Тепер іде в її постанові "Мефісто" Клявса Манна. Мнушкін виявляє велику фантазію у декораціях і режисурі, розгортаючи протиставлення двох театрів у часи наростання нацизму в Німеччині: революційне кабаре проти офіційного, сказати б, соцреалістичного театру.

Майже понад сто паризьких театрів з діяпазоном від ревії до клясики мають свою публіку, яка їх систематично відвідує, не зважаючи ні на телевізію, ні на інші перепони, яких не бракує в такому рухливому місті, що лежить на перехресті Європи, як Париж.

Мак.

Гостею в Закутку

(Лист з Мужену)

Віра Вовк

Одного погідного, зовсім золотого вечора, мала група осіб, що міститься в пасажирному авті, крутими дорогами й завулками добилася до Мужену в Провансі, щоб відвідати легендарний "Закуток", садибу Володимира Винниченка, яка поділена тепер між двома мистцями: Іванкою Нижник-Винників і Юрієм Кульчицьким. Садиба, побудована в чисто провансальському стилі, з череп'яним дахом, з білими стінами, прищухла в щедру листвастість і квіття, так що надібати її не так зовсім просто. В різних нюансах зелені дрижать у теплому вітрі сріблясті відтінки олів і темні оклики кипарисів — суворих ченців того пейзажу —, деяких із них садили ще Винниченкові руки, іші вже доробок Юрія Кульчицького, який у вільний від творчости час радо посвячується деревам, а то й помідорам, огіркам і іншим орнаментальним рослинам, себто таким, що прикрашають тарілки в час полуденку. Недалеко від дому, фруктові дерева отінюють пухнастий ліжник трав з пільними квітами, якого нікому не хочеться замінити чимось пожиточнішим.

Покласти б чоло в фартух трав,
набрати вологости хмар
і всякнути в землю,
щоб тільки — спросоння — сопілка...

Про таку траву мріється комусь, хто звик до різкого південноамериканського вітру й безпощадного сонця, які виростили притаманну собі шорстку рослинність.

Цілий Закуток має в собі щось рідне й інтимне, наче гніздо, особливо в такому повітрі, золоченому бджолами, насиченому барвами та пахощами.

Ми привітали господарів, які вже непокоїлися нашим спізненням. Іванка в світлому, вся світла — від волосся до доріжки серед кущів, — з темним колодязем погляду. Ціла поява тесана по-селянськи: в ній усе правдиве, ні кришечки кокетерії, гречности чи забави в геніяльність. Потонеш у такий погляд, і він дослідить твої виміри: раптом відчуєш, хто ти. Людина, своя людина, з

глини, такої, як та, що її звикли місити і оформлювати її руки.

Коли пізніше, вже при світлі лампи, оглядаємо знятки з минулого, бачу Іванку з суцільно вишиваними рукавами, десь чи не в Космачі, серед групи людей, між якими вбачаю також письменницю Меланію Нижанківську, завинену квітистою хустою, і ще кілька знайомих мені облич. Серед пожовклих фот у друзів, галичани завжди знаходять своїх родичів і знайомих: десь на десятому колі ми споріднені одні з одними, і всім нам притаманні деякі прикмети; одні з них уже аж надто розкритиковані, інші завидувані, бож серед громадян усіх українських земель галичани найбільше вкорінені, приземнені, що з подивом признають навіть мої рідні кияни.

Дивлюся на Іванку і пригадую мимохідь грецьку Гею, богиню землі. Вона нічого сутнього не втратила по меандрах свого життя. Її творчий плай почався в школі Олексі Новаківського. Львівський журнал "Назустріч" друкував її твори. В сорокових роках вона опинилася в Німеччині. В війні, що від нас усіх позабирала високу данину, втратила свого дорогого чоловіка, інженера Мирослава Винникова, якому завдячує ту одноразовість, що з неї росте весь стимул до мистецького шукання, навіть поза границею доземного. В майбутні роки, у паризькій Академії мистецтва, розвинула знання різних технік малярства, емалі й кераміки.

Твори Іванки Винників вирости з українського народного мистецтва, але звільнилися від нього так, як у поезії звільнився від фольклору Богдан Ігор Антонич. Почавши від кахель, дзбанів і тарілок з релігійно-орнаментальними сюжетами видвинулася в вимір вигадки і власної мітотворчости, що захоплює елегантністю форми, витонченістю кольорів. Та приземненість — панська й вибаглива, невдоволена повтореннями, вічно неспокійна в розшуках нового мистецького вислову.

Гадаю, що воно не зменшить мистецьку цінність Юрія Кульчицького, коли скажу, що його мистецтво збагатилось іскрою Іванки Винників.

Ідеться, зрештою, про самостійну і дуже працювиту особистість. Юрій Кульчицький скінчив краківську Академію мистецтва в 1938-ому році. Опісля жив у Самборі й був професором рисунку. В сорокових роках опинився на Словаччині, звідти переїхав до Австрії, потім до Франції. Він брав участь у міжнародних виставках у Бреґенці та в Баден-Бадені (дереворити), в Пале Ротшільда і в Сальоні мистців Франції в Парижі. Там познайомився з керамістичною технікою, якій присвятився з наснагою, не покидаючи рисунок. Він — не пейзажист, його захоплюють фігури. Так постали цикли шкіців до "Степової легенди" Аркадія Любченка й до "Золотої грамоти" Юзефа Лободовського.

Білявий, синьоокий, з розгубленою усмішкою, Юрій розгортав перед гостями свої альбоми з гравюрами. Скільки наполегливості в тих майже несміливих жестах!

Ми згадували минуле. Іванка розказувала про Рим, про своє прочанство з Робертом Лісовським по музеях, епохах і культурах. Обоє голодні, насичувалися поживою богів. Інші в такий самий час шукали різних доріг, щоб пережити, не завжди таких стрімких.

У спільній майстерні жителів Закутка полиці заповнені фігурами, глеками, кахлями, тарілками, на яких розмальовані дивовижні звірі, казкові квіти; вони випалюються в печі серед кущів, що на неї ми дивилися з побожністю справжніх прочан. З любов'ю ми пестили зором кожний клаптик садиби Винниченка, раді, що в ній живуть люди, в яких життя багато забрало, але які знайшли вимір, що виправдує існування і дає свідоцтво про культуру з цілким корінням. Люди, що їх провадять невидимі ниті творчого сумління у чужому середовищі і в матеріялізованій добі. Люди, що не загубились у гущавині людей.

Національна політика як модель тактики

Силницкий, Ф. НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КПСС В ПЕРИОД С 1917 ПО 1922 Г. (Національна політика КПРС в часі з 1917 до 1922 р.). Сучасність, 1978, 317 ст.

Я згадую тяжкі дні серпня 1968 року. 25 серпня шестеро сміливців вийшли на Красну площу з мирною демонстрацією протесту. Серед демонстрантів були мої найближчі друзі. Тих днів я перечитував статті Герцена з "Колокола" часів польського повстання 1863 р. Схвилювано лунав його майже самотній у тодішній Росії голос — голос ураженого патріота. Жертва насильства зазнає приниження. Але більшої, набагато більшої зневаги вартий той, хто застосував силу, щоб придушити волю безборонного. Про цю ганьбу писав Герцен. "Що ви з нас, анатеми, зробили?" — вигукував він. І я не міг перечитувати ці рядки, бо сльози заливали очі. "Що ви з нас, анатеми, зробили?" Є своя, для всіх зрозуміла, гідна співчуття трагедія пригноблених народів. Але є й інша трагедія, що викликає презирство й ненависть, — трагедія народів-пригноблювачів. Ця трагедія російського великодержавства розкрилася мені з книги мого нью-йоркського вже друга Франтішека Сільницького. Цю книгу написано за правилами науки, побудовано на фактах, на документах, але в ній відчутно також і стримуваний біль пережитого. Національна політика радянської влади й для мене, так само, як і для чеха Сільницького — це не лише абстрактна наукова тема. Комуністи завжди оголошували себе інтернаціоналістами. Більшовики перемогли в Росії, відстоюючи право націй на самовизначення аж до відокремлення. Як це могло статися, що радянська влада перетворилася на продовжувача великодержавної політики російських царів, на її прямого спадкоємця? На це запитання відповідає Франтішек Сільницький у своїй книзі "Національна політика КПРС в часі з 1917 до 1922 р."

Сільницький пише:

Метода просякання російської держави до неросійських національних теренів була стандартна. Як правило ті чи ті народи укладали з Росією військові угоди, внаслідок чого російські збройні сили досить легко домагалися домінуючого становища в цьому союзі і захоплювали території своїх партнерів. Наслідком колонізації було посилення суверенітету російської держави на території інших національностей — з одного боку, а з іншого боку — саме колонізація об'єктивно ставала джерелом зростання національної самосвідомості неросійських народів і відчуття

спільності долі, створюючи таким чином умови для виникнення націоналізму та напруженості в стосунках між російським народом та народами, придушуваними російською державою.

Розсікти цей Гордіїв вузол російські імператорські уряди намагалися посиленою та відвертою русифікацією національних окраїн. Сільницький продовжує:

Національною базою царату, природно, був російський народ. І російський народ виховували в душі презирства до "інородців"; російські збройні сили виховували для придушування національних рухів неросійських націй, цей народ переслідував вияви національної культури і прагнув викоренити національну свідомість та національні мови шляхом насильницької русифікації.

Російське населення супроти інших національностей імперії опинялося в подвійному становищі. Самі страждаючи від царського режиму, росіяни виявлялися його природними спільниками в русифікаторській політиці.

Широкі маси російського народу перебували в надзвичайно важких соціальних умовах. І оскільки держава була всім, а цивільне суспільство — нічим, то структура цього суспільства була аморфною, безхребетною, воно не могло випростатися. Але це зверхнє становище держави супроти її громадян виявлялося у взаємозв'язках російського народу та держави не як національне безправ'я російського народу, а лише як соціально-політичне гноблення.

Пригноблений багато в чому російський народ не був безправний як нація. Ба більше, в національному аспекті росіяни мимоволі, а часто — і свідомо були співучасниками національного гноблення. Вони не уявляли існування своєї держави інакше, як багатонаціональної. А це й собі, відповідно до висновків Сільницького, примушувало російський народ об'єднуватися довкола авторитарної влади, яка єдина гарантувала збереження в єдності та неподільності багатонаціональної імперії.

Прагнення зберегти багатонаціональну державу, нездатність і небажання зформулювати позитивну національну програму, яка б задовольнила також і неросійські народи, завжди сприяли зміцненню автократії як органічно кінцевого для Росії явища, зміцнювали позиції автократизму, як охоронця порядку, як сполучного елемента, який забезпечує єдність багатонаціонального конгломерату.

Національна проблема в передреволюційній Росії була, на думку чеського історика Сільницького, не меншою мірою здатна викликати вибух, ніж аграрне питання, ніж проблема селянства. Одначе, російська інтелігенція — і навіть демократи та ліберали — ігнорували національну проблему. В ґрунті речі вони так само залишалися прихильниками російської імперії. Таку саму позицію займали і російські "ліві". Це рбило їх непослідовними в здійсненні демократичних

принципів і фатально позначилося на долі російської демократії після повалення царату в лютому 1917 року. Сільницький пише:

Тимчасовий уряд зовсім не поспішав відмовитися від політики "єдиної та неділимої багатонаціональної Росії". Він уважав, що багатонаціональна імперія перейшла від скиненого монарха до нього і що таку Росію слід зберігати. Ця нерішучість Тимчасового уряду, спроба ухилитися від кінечности чітко сформулювати і послідовно провадити свою політику, намагання сховатися за містичні за тих умов Установчі збори — все це не послабило кризи багатонаціональної держави, а, навпаки, загострило її.

Національні сили Російської імперії, що піднялися на оборону свого суверенітету, не знайшли в Тимчасовому уряді союзника, а через це покинули його під час рішучої сутички з більшовиками. Так національне питання відіграло свою роль в виникненні нової авторитарної держави — Радянського Союзу.

Прихильники білих, що в роки громадянської війни висунули гасло "єдиної й неділимої Росії", звинувачували більшовиків у тому, що вони, мовляв, розтринькали зібрану російським народом наслідком одвічних жертв та зусиль державу. Проголошення соціального експерименту — "будівництва комунізму більшовицьким урядом" — прискорило розпад імперії. Після падіння царату в 1917 р. на території колишньої імперії виникла низка національних держав. Але вже при кінці громадянської війни більшовики знову забрали до своїх рук Білорусь, Україну та Закавказзя. Вони виявилися прямими — і навіть вправнішими — продовжувачами імперської політики російських самодержців. Це зрозумів монархіст, російський великодержавний шовініст і учасник білого руху Василій Шульгін, який писав ще в 1920-их роках:

Хоч як це дивовижно, а це так. Прапор Єдиної Росії фактично піднесли більшовики. Певна річ, вони про це не кажуть. Певна річ, Ленін і Троцький і далі трублять "Інтернаціонал". І начебто "комуністична" армія воювала за насадження "радянських республік". Але це так іззовні... Справді ж їхня армія біла поляків як поляків. І саме за те, що вони захопили чисто російські області... Фактично Інтернаціонал виявився засобом розширити територію для уряду, що сидить у Москві. До кордонів, де починається справжній спротив інших національних організацій, достатньою мірою міцних. Це й будуть природні кордони Російської держави.

Чеський історик Франтішек Сільницький поставив собі за завдання з'ясувати, яким чином більшовики та їхні нинішні спадкоємці зуміли поєднати свої інтернаціональні гасла, відстоювання права народів на самовизначення з загарбницькою зовнішньою політикою. У книзі Сільницького проаналізовано висловлювання з національного питання Леніна, Сталіна, Бухаріна та інших більшовиків як перед революцією 1917-ого року, так і після неї, перших років нової влади. Він показує, які дискусії точилися в більшовицькому середовищі з національної проблеми, які рішення ухвалювали на нарадах, конференціях, партійних

з'їздах та на з'їздах рад. Крім того, в книзі чеського дослідника реконструйовано конкретну, фактичну історію складних національних конфліктів перших років більшовицької диктатури. Ми дізнаємося з цієї книги, як 1917-ого, 1918-ого та 1919-ого років послідовно проголошувалися незалежні національні держави народів Прибалтики, Білоруси, України, Закавказзя і як, врешті, уже наприкінці громадянської війни більшість цих держав зруйновано — при чому прямою військовою інтервенцією Червоної армії.

Книга Сільницького про національну політику КПРС з 1917 до 1922 року, — безперечно, важливий внесок до історичної науки. Вона рішуче просунула вперед наше розуміння національної проблеми в такій багатонаціональній державі, якою є Радянський Союз.

Але, крім усього цього, я бачу в праці Сільницького ще й інше, і можливо, ще важливіше досягнення. На прикладі ленінської більшовицької тактики в національному питанні Сільницькому вдалося наочно показати водночас і причини успішності, і явну дворушність цієї тактики взагалі. Більшовицькі гасла, більшовицька програма були зформульовані з таким розрахунком, щоб притягти на свій бік маси населення колишньої Російської імперії. Але здійснення цих гасел певним незбагненим, хитрим способом призводило до протилежного. Селянам в їхнє одноосібне користування подарували землю, але одержали вони в підсумку колгоспи. Робітникам обіцяли "диктатуру пролетаріату", а в підсумку їх позбавили можливості страйкувати та й взагалі будь-як обороняти свої інтереси від експлуатації бюрократичною державою. Усім народам царської Росії обіцяли мир, а замість цього вийшла війна, ще кривавіша, ще спустошливіша й жорстокіша, ніж Перша світова.

У такому розумінні національну політику більшовиків перших років їхньої диктатури можна взагалі розглядати як своєрідний модель загальних правил їхньої політичної тактики. Революція призвела до надзвичайного піднесення національних рухів. Багато неросійських народів царської Росії повірили, що їхня стародавня мрія про незалежне державне існування може нарешті реалізуватися. І більшовики начебто енергійно підтримали їх у цьому, на протилежність до інших тогочасних російських політичних партій, висунувши недвозначну вимогу про "право нації на самовизначення аж до відокремлення". Однак більшовики на чолі з Леніном втілили цю вимогу в життя так, що неросійські національності Росії й далі залишилися підпорядковані російській централізованій державі. Чи це було просто демагогією, облудою? Ледве чи так. Франтішек Сільницький показав у своїй книзі, що дворушність ідеології та тактики більшовиків була набагато глибшою — я сказав би — *органічною* її якістю. У цьому сенсі його книга має не лише безпосередньо історичну, а й філософську цінність.

Б. Шрагін

На нашій не своїй землі

У київському видавництві "Наукова думка" побачила світ минулого року популярна книжка "Ім'я вашого міста" Ю. М. Кругляка ("Сільські вісті" від 23 березня ц. р.). Автор інформує в книжці про час заснування й походження назв міст і селищ міського типу УРСР, подаючи наукові твердження про історію назв або наводячи припущення науковців, гіпотези, легенди чи перекази про назви. В огляді книжки пера Л. Шахової, пояснюється, між іншим, що "Красноармійськ у Донецькій області, Красний Луч — у Ворошиловградській, Красноград — у Харківській, — у назвах цих міст відбито сонце нового світу, яке засяяло в Жовтневі дні 1917 року. Від слова 'червоний', по-російськи 'красний', походять ці назви". На думку рецензентки, книжка "стане в пригоді науковцям, краєзнавцям, учителям, юним історикам та географам, усім, хто вивчає або просто цікавиться історією рідного краю".

■

В Ужгороді відбувся перший концерт новоствореної камерної оркестри при обласній філармонії ("Культура і життя" від 27 квітня ц.р.). Оркестра складається з вихованців "Ужгородського музичного училища, Львівської, Київської, Московської та Ленінградської консерваторій", повідомляє дописувач Ю. Гупиця. У програму першого виступу увійшли твори західноєвропейських композиторів-класиків та твори радянських композиторів. "На закінчення концерту були виконані «Клясичні варіації на закарпатську народну мелодію» С. Мартона. Цей твір [...] викликав загальне схвалення слухачів".

■

У Рівному відкрили Державний інститут культури з трьома факультетами — "культосвітроботи, бібліотечний і заочний" ("Робітничка газета" від 3 березня ц. р.). За програмою інститут випускатиме "режисерів самодіяльних народних театрів, керівників хорів, оркестр духових і народних інструментів, організаторів-методистів культурно-освітньої роботи, бібліотекарів та бібліографів".

■

У київському Республіканському виставковому павільйоні відбулася більша, ніж будь-коли досі, виставка "Український килим" ("Культура і життя" від 1 березня ц. р.). Найстарші виставлені килими

походили з кінця XVII — початку XVIII століть, а велике число експонатів репрезентували праці килимників нового часу. А. Беляєва, автор статті про виставку, поділяє килими на дві головні групи характеру орнаменту — рослинного або геометричного. З приходом радянської влади в тематиці килимів почали з'являтися "високі ідейно-художні якості" — герби СРСР, портрети, про що свідчать назви деяких з вичислених килимів: "Карл Маркс", "К. Ворошилов і С. Будьонний приймають парад Червоного козацтва", як також тема прославлення радянського ладу: "Лицарі революції", "Марш Жовтня", "За землю, за волю", "Я славлю партію", "Радянська Україна", "Квітне могутній Радянський Союз", "Навіки разом" (1954). З "українською" тематикою, виходячи з поданих назв, експонувалися "Людські сльози" (XIX — початок XX століть), "Збір яблук" (1936, М. Дерегус), "Т. Г. Шевченко" (1960-ті роки, І. Литовченко), "Гуцульська сюїта" (Н. Паук), "Пісня" (М. Литовченко), "Леся Українка" (Є. Фаценко), "Квіти Полтавщини" і "Древо життя" (Л. Товстуха), "Прозора осінь" (Н. Бабенко), "Білі квіти" (О. Бабенко) і ін.

За повідомленням пресової агенції РАТАУ в газеті "Радянська освіта" від 14 березня ц. р. з'явилася вістка про наукову конференцію, "присвячену видатному польському педагогові Янушу Корчаку" (1878-1942). Конференцію організували Міністерство освіти УРСР, Український відділ Товариства радянсько-польської дружби і Генеральний консулят Польщі в Києві. У вістці згадується, що "в роботі конференції взяли участь учені, педагоги, студенти, а також учителі російської [!] мови з Польщі, які підвищують кваліфікацію в столиці України".

За повідомленням "Робітничої газети" від 4 березня ц. р. має розпочатися будова першого в Україні дельфінарія-басейну в Одесі цієї весни. Басейн, сполучений з морем шлюзами, матиме трибуни для глядачів, а тому, що дельфінів показуватимуть круглий рік, — весь дельфінарій буде схований зимою "під легким надувним покриттям, яке нині широко застосовують для спортивних залів".

Юрій Маївський

3 життя українців у світі

В "Українському календарі на 1979 р.", виданому Українським суспільно-культурним товариством (УСКТ) у Варшаві (240 ст., наклад 6500), вміщено матеріали під такими головними рубриками: ПНР — 35 років, ювілеї, історичні події, культурні події, наука і мистецтво, література, дітям, рільництво. У календарі поміщено, між іншими, перегляд стану організації УСКТ, де "в 1978 році помічається дальше зменшення кількості гуртків УСКТ при загальному зростанні його членів". Далі автор перегляду О. Гнатюк зацітував слова з звіту УСКТ за 1978 р.: "... відрадним явищем є відносно велика участь в роботі нашої організації молоді. До 25-ти років життя становить вона 20% всіх членів, у тому 67% цієї молоді діє в міських гуртках. Це свідчить, що зростання кількості членів товариства відбувається шляхом приходу молоді".

■ Мистець Василь Стрельніков, виселений з України в травні минулого року, виставляв свої праці в приміщеннях Українського вільного університету (Мюнхен, Західня Німеччина) у лютому ц. р. Стрельніков, родом з Одеси, зачислювався до проскрибованої групи художників у СРСР через те, що не працював у соцреалістичному стилі. На виставці експонувалися 25 картин і 45 графічних праць, акварель і рисунків.

■ 1978 року побачила світ у Ріо де Жанейро (Бразилія) збірка "Сковорода" байок Григорія Сковороди (т. зв. Харківських) у перекладі на португальську мову, що видало в-во Companhia Brasileira de Artes Gráficas, 60 ст. Переклад і вступне слово Віри Вовк.

■ Канадська телевізійна сітка СіТіВі передала 10 березня ц. р. одно-годинний концерт соліста канадської опери Йосипа Гошуляка. Гошуляк виконував, при фортепіановому супроводі Тетяни Ткаченко, пісні на слова Тараса Шевченка.

■ Нещодавно європейське представництво Української Вільної Академії Наук в США провело в Мюнхені (Західня Німеччина) конференцію, де урочисто передано дипломи двом німецьким ученим, обраних дійсними членами Академії. Опісля один з них, Ніколас Лобковіц (ректор Мюнхенського університету) виступив з доповіддю "Гельсінкська конференція та її значення для Східньої Європи", а другий Ганс Равпах (президент Баварської академії наук до 1976 року) говорив про "Значення України для радянського господарства".

■ Союз українок Америки проголосив літературний конкурс на історичну повість або оповідання. Конкурс фінансують Леся й Петро Ковалеви. Згідно з їхнім бажанням, твір (з будь-якого відтинку української історії) повинен мати позитивне державницьке наświetлення. Організатори просять надсилати нові твори в трьох примірниках машинописного друку до 31 грудня ц. р. До конкурсу допускаються також уже друковані твори. Нагорода за найкращий твір — 800 дол.

■ Петро Григоренко й його дружина Зінаїда, разом з Надією Світличною та новоприбулим на Захід Валентином Морозом оприлюднили 1 травня ц. р. звернення, в якому вони вимагають негайного звільнення Олексі Тихого, поважно хворого члена Української гельсінкської групи. Звернення просить, щоб президент Картер, голови всіх демократичних урядів та християнських церков, Червоний Хрест і Міжнародна Амнестія звернулися до уряду Радянського Союзу, домагаючися звільнення Тихого.

■ Мистець Омелян Мазурик з Парижу побував у Нью-Йорку з виставкою своїх картин у приміщеннях Об'єднання мистців українців в Америці від 29 квітня до 6 травня ц. р. У минулому році Мазурика експонувалися по більших містах Європи і Америки. Як відомо, Мазурик розписав іконостаси в церкві Св. Володимира (Париж) і в каплиці м. Сарсель (Франція). Виставка його праць у Нью-Йорку включала краєвиди та ікони.

Ю. М.

3 міжнародної хроніки

Першою статтею в критично-бібліографічному додатку до недільного видання газети "Нью-Йорк таймс" "Книжковий огляд" від 20 травня ц. р. з'явилася рецензія П. Реддавея "Подорож дисидента" на книжку Леоніда Плюща "History's Carnival" (Карнавал історії), що вийшла нещодавно в світ в англійському перекладі Марка Царинника. Рецензент, професор політичних наук Лондонського університету, дуже позитивно оцінив автобіографічну працю Плюща.

Рецензія в журналі "The New Leader" (Новий провідник) від 4 червня, яку написав А. Каратницький, зазначає, що "здатність Плюща пов'язувати свої інтелектуальні зацікавлення з щоденними людськими справами, теорію з дійсністю роблять «Карнавал історії» надзвичайною появою. На додаток, у нього є дар яскраво схоплювати дух людей, які мали вплив на формування його життя".

Литовська еміграційна газета "Drougas" (Чикаго) від 18 квітня ц. р. принесла вістку про смерть 5 квітня о. Кароліса Гаруцкаса, члена-співзасновника Литовської групи сприяння виконанню гельсінкських угод. Отець Гаруцкас, нар. 1908 р., хворів на рак легенів. Його смерть залишила в Литві ще двох активних членів Литовської групи, яка раніше складалася з шістьох членів: Т. Венцлова (тепер на Заході), а В. Петкус і Б. Гаявскас ув'язнені.

Лондонська газета "Дейлі телеграф" від 11 червня ц. р. вмістила репортаж з Москви свого кореспондента Р. Бістона про виступ В. Щербицького, оголошений у "Правді України" від 8 червня, в якому перший секретар КПУ закликав до "негайного посилення атеїстичної пропаганди в Радянському Союзі". Щербицький нарікав на працю атеїстичних виховників, закидаючи їм, що вони не схопили сенсу змін, які заходять у релігійних організаціях і в "тактиці священиків". Щербицький виступив у той час, коли папа Іван Павло II відвідував Польщу. Не згадуючи папи на ім'я, Щербицький, як подає Бістон, намагався дискредитувати зростання числа християн, які відпадають від контрольованих владою релігійних організацій і заснують незалежні від влади релігійні угруповання.

Подібну змістом вістку принесла газета "Нью-Йорк таймс" від 11 червня.

■ За повідомленням пресового бюро американського профспілкового об'єднання ЕйеФел-СіАйО від 14 червня ц. р., президент цієї організації Дж. Міні прийняв у себе вдома двох радянських членів правозахисного руху, які тепер живуть на Заході — Олександра Гінзбурга й Владіміра Буковського. У розмові були порушені, як згадує повідомлення, такі справи: проблеми, ставлені перед членами правозахисного руху радянською владою; виїзд до США членів двох родин п'ятдесятників, які перебувають у приміщеннях американського посольства в Москві від 27 червня м. р.; петиція з підписами 30.000 п'ятдесятників у СРСР за право вільного виїзду; стан здоров'я в'язня Ігоря Огурцова, який відбуває 12-ий рік з 20-річного присуду за релігійні переконання.

16 червня те саме пресове бюро ЕйеФел-СіАйО повідомило про звернення Міні до Державного секретаря США С. Венса, в якому він закликає уряд дати дозвіл на в'їзд до США родинам п'ятдесятників Ващенко і Чмихалова.

■ Західні пресові агентства повідомили 17/18 червня ц. р. про звернення папи Івана Павла II до уряду СРСР із закликом "шанувати свободу релігії та права людини". Агентства відзначили також, що з нагоди святкування тисячолітньої річниці хрищення України папа написав листа патріархові Йосифові Сліпому ще 19 березня, potwierджуючи право кожної вірної людини брати участь у житті тієї релігійної громади, до якої вона належить. Цей лист Ватикан оприлюднив щойно тиждень після повороту папи з дев'ятденної подорожі до Польщі. У цьому листі папа наголошує вірність Української Католицької Церкви, згадуючи страждання кардинала Сліпого разом з єпископами, священниками, ченцями та вірними. Американська газета "Our Sunday Visitor" (Гантінгтон, штат Індіана) 29 квітня вмістила статтю свого римського кореспондента Д. Огрейді, в якій він констатує, що своїм листом папа кинув виклик урядові і Російській Православній Церкві СРСР.

■ Цього року норвезькі провідні газети приділяють багато уваги аналізу сутності радянського режиму. Серед цих публікацій відзначимо статті норвезького громадянина лікаря Миколи Радейка. "Моргенблядет" (Осло) від 30 березня вмістив його статтю на тему єдності різних гатунків російської політичної думки в питанні збереження цілості Російської імперії. "Афтенпостен" від 10 квітня містить його статтю про лицемірність радянських заяв у справі норвезько-радянських культурних зв'язків. У той час, каже автор, як схвалені московським урядом особи вільно рухаються в Норвегії, норвежці не мають таких прав у СРСР; на додаток, навіть знавців норвезьких справ, як от перекладачку з норвезької мови на українську Ольгу Сенюк радянський уряд ні разу не допустив відвідати Норвегію. Чимала стаття "Російський голокост" ("Моргенблядет", 28 квітня) докладно аналізує масові вбивства, особливо у Львові й Вінниці, під час Другої світової війни.

Ю. М.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

Чи проблема Збруча?

До Редакції "Сучасности"

Я теж прочитав оповідання пані Докії Гуменної — "Щілина — провалля... безодня?", як і її перший опонент, п. Ярослав Клим,* але протилежно до нього жадного Збруча, ані його проблеми в ньому не знайшов.

Щілина й провалля в тому оповіданні — це різниці соціального походження, — пані й селяни чи колгоспники.

Це оповідання виказує велику письменницьку вправність автора. Воно скупе на слова, але багате на зміст. І я щиро бажаю авторці дальших помітних успіхів саме на цьому полі — коротких оповідань.

З пошаною
Сергій Домазар

Проблема кадрів

Вельмишановний Пане Редакторе!

З розмови з Валентином Морозом ("Сучасність" ч. 6) видно, що наш популярний дисидент, невгнутий борець за національні й людські права, колишній комсомолец, в'язень радянських концтаборів, що, за його словами (див. "Шлях перемоги"), виховувався на традиціях ОУН і УПА, говорив те саме, що 30 років тому сказав Іван Багряний, а саме, що наші визвольні кадри перебувають у лавах КПУ і комсомолу. Тоді його за це розпинали й чіпляли енкаведистські пагони. Мороз сказав навіть більше: "Я гадаю, що, мабуть, коли будуть на Україні вирішальні події, будуть зрушення, то ті кадри, що все це будуть робити, будуть переважно з партійними квитками в кишені". Нема потреби заперечувати цю істину, бо з досвіду знаємо, що царська імперія упала тоді, коли охоронці перестали її боронити. Цікаво, чи після невдалих спроб "привласнити" Мороза, наші фарисеї не засудять його, як засудили Л. Плюща і П. Григоренка? Мороз також висловив думку, що не треба списувати з національного баянсу російськомовних українців. Як доказ цього прошу передрукувати вірш Михайла Годенка, що був

*Оповідання Докії Гуменної вміщено в "Сучасності" цього року, ч. 2; лист Ярослава Клима в ч. 6 цього року. *Ред.*

надрукований у час хрущовської відлиги в журналі "Огонёк" ч. 16, 1968 року:

Я УКРАИНЕЦ

Я украинец, но пишу по-русски:
В Москве учился, и мужнел, и креп.
Живу в московском переулке узком,

Пью воду русскую,
Ем русской хлеб.
Но только не отступник я постылый.

Я — с Украиной,
И она — во мне
И где б я ни был —
В Туле, под Тагилом, —
Я все равно в родимой стороне.

Я сердцем ошушаю каждый шорох.
Ее глубоких шахт,
Ее морей.
Мне каждый кустик придорожный
Дорог,
Как прядь седая
Матери моей.

И потому у отчего порога
И потому в любом ином краю —
У синих льдов, у жаркого отрога —
Я все о ней,
О вишенной, пою.

Цей вірш припав мені до серця, бо я десять років скитався на Московщині (Гонена голодом, обібрана до нитки, без даху над головою, вся наша родина "клясових ворогів" пішла світ-заочі до "старшого брата" рятунку шукати); будши весь час у російському оточенні я став забувати материнську мову, лише за німців повернувся на рідну Полтавщину й поновив її знання.

Даруйте за цей неfortunний відступ, але ніде правди діти.

Сканторп, Англія

З пошаною
С. Телевний

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Юрій Тарнавський*: Приморські вірші.
- 6 *Докія Гуменна*: Непокірне пасмо волосся.
- 15 *Борис Олександрів*: Сім поезій.
- 20 *Леонід Лиман*: Повість про Харків (II).
- 43 *Юрій Клиновий*: Великий мир Олени Теліги.

ПОСМІШКА

- 56 *Демонодор Баюрський*: УНІГУ, УНІГА, таке то в нас життя.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 58 *Борис Левицький*: Радянський бюрократичний модель панування.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 72 *Іван Майстренко*: Грізні показники перепису населення України.
- 76 *Анатоль Камінський*: Про революційні симетрії і асиметрії.
(З нагоди іранської революції).
- 85 Інтерв'ю з пастором Георгієм Вінсом.
- 90 *Мирослав Прокон*: На новому етапі.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 98 *Юрій Литвин*: Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи.
- 104 Подяка жертводавцям.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 105 *Юрій Луцький*: Гортаючи сторінки "Сучасности".
- 107 *Святослав Гординський*: Постскрипtum до "Патетичної".

ЖИТТЯ В ПАРИЖІ. ЖИТТЯ В МУЖЕНІ

- 109 *МаК*: Про це та інше... (З мистецької хроніки Парижу).
- 113 *Віра Вовк*: Гостею в Закутку.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 116 *Б. Шрагін*: Національна політика як модель тактики.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 120 *Юрій Майвський*: На нашій не своїй землі.
- 122 *Ю. М.*: З життя українців у світі.
- 124 *Ю. М.*: З міжнародної хроніки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Сергій Домазар*: Чи проблема Збруча?
- 126 *С. Телевний*: Проблема кадрів.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt.31 Bat — Yam
<i>Канада:</i>	Nina Ilnytzkij 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001 USA
<i>США:</i>	G. Lopatynski 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001 USA
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüsclikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 1062 141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1978 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. —	дол.
Австрія	35. —	350. —	шил.
Англія	0.95	9. —	фун.
Аргентина	1000. —	10000. —	пез.
Бельгія	80. —	800. —	бфр.
Бразилія	5. —	50. —	н. круз.
Венесуела	2.75	25. —	ам. дол.
Голляндія	5.80	55. —	гул.
Ізраїль	8. —	80. —	із. ф.
Канада	2.75	25. —	ам. дол.
Німеччина	4.90	48. —	н. м.
США	2.75	25. —	ам. дол.
Франція	11. —	100. —	ф. фр.
Швейцарія	4.60	46. —	ш. фр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 12. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

У наступному, листопадовому числі "Сучасности" заплановано вмістити серед іншого такі матеріали:

- поезії Богдана Рубчака і Івана Світличного,
- "Кілька думок про катарсис" І. Померанцева,
- "Повість про Харків" Л. Лимана (закінчення),
- спогади Ю. Лавріненка про зустрічі з Тичиною,
- неопубліковану стенограму суду над Лесем Курбасом і спогади Р. Галаєва про Курбаса на Соловках,
- статтю Вс. Ісаєва "Міграція до міст, суспільні зміни і рух опору на Україні",
- статтю Б. Певного "Поворот Джорджа Сігала на землю" та ін.

Готується спеціальне число "Сучасности", присвячене проблемам українського робітництва в минулому й тепер.

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ВАЛЕНТИН МОРОЗ: ЕСЕЇ, ЛИСТИ, ДОКУМЕНТИ

Книжка нараховує 286 сторінок друку й видана в мистецькому оформленні Якова Гніздовського, з портретами Валентина Мороза, його дружини Раїси та фотографією Раїси Мороз із сином у їхньому мешканні.

Завершується книжка ґрунтовними примітками до надрукованих текстів та показником імен.

Ціна: 5.00 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

**Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany**

у США:

**Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA**